

Հ.Յ. ԲՐԵՐՈՅԻ
ՊԱՐԿԵՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴԻՍՇԿԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1907

„Droschak”
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Ն Ո Ր Տ Ա Ք Ն Ա Պ Ղ

Այս անգամ եաթաղանների ու սելիների ոյժը չէ որ գալիս է նոսրացնելու Հայ Ժողովուրդը իր բնիկ աշխարհում, ոչ, այլ մի ուրիշ աւելի կատաղի, աւելի արմատական միջոց—սնտեսական քայքայիչ ոյժը և նրա անմիջական հետեանք՝ սոֆև ու խելակորոյս գաղթը:

Աղէկտուր ձայները մի-մի կտոր թղթի վրայ արձանագրեալ շտապ-շտապ մեզ են հասնում: Թիւրքական սև ըէֆիմի ներկայացուցիչները, լցեաժ հայաբնակ գաւառները, ապշեցնող վայրագութիւնով գրաւում են ամեն ինչ՝ տուրքերը լրացնելու համար, և այդ անւան տակ ամեն տեսակ ոճիր, բռնութիւն, հարստահարութիւն՝ սովորականի կարգն անցած՝ գործ են դրուում անաղմուկ, առանց որևէ դիմագրոյթեան:

Ու անդէն Հայ գիւղացին սովից և հալածանքից սարսափած՝ լաւ է համարում թողնել իր հողն ու տունը և փախչել առանց յետ նայելու, այլևս չը տեսնելու համար այն զուլում աշխարհը, ուր նա պատրաստ էր տալ ամեն ինչ, և գոյք և կեանք, բայց ոչ երբէք իր պատիւը:

„Պիտի ծախէք ձեր կնկան, աղջկան ու հարսին պատիւը՝ վճարելու համար տուրքը”, — գոռում է վէրկիմ է մ ու ը ի ն: Եւ Հայ Ժողովրդի նահապետական ոգին ընկճեաժ այդ սպառնալիքի տակ՝ այլևս երկար մտածելու ժամանակ չի տալիս և նրան խելացնոր դարձնելով՝ հալածում է գաւառից գաւառ, նահանգից նահանգ, որպէսզի նա իր ծանրացած ու յոգնած գլուխը դնէ այն քարի, այն թուփի վրայ, ուր այդ խօսքերի արձագանքները հասնել չեն կարող:

Թիւրք շարժման ահուկի ուրևականը գիշեր ցերեկ զարկում է Երևզըզի դուռը և կարմիր Գազանին աւկամայ կերպով ծրագիրներ կազմել տալիս: Եւ մինչ Հայ տառապող ժողովուրդը հիացած հայեացքով էր դիտում թիւրք ըմբոստացումը ու դրա տակ ինչ-ինչ փայլուն հեռանկարներ որոնում գալիք օրւայ համար, այժմ արդէն համոզում է, որ այդ շարժման ամենափոքրիկ մի ակտը ահագին պատասխանատուութեամբ ծանրանում է իր գլխին: Երզրումի թիւրք ժողովուրդը մերժում է տալ Շախսի վէրկիսին, իսկ կառավարութիւնը չի յանդգնում միջոցների դիմել ըմ-

բոստացողների դէմ՝ լաւ զգալով դրա հետեանք անախորժութիւնները. դրա փոխարէն շրջակայ բոլոր հայ գիւղերի տուրքը 60 տոկոս աւելորդով է հաւաքում, և դա՝ զինւորների ստոր ու անբարոյական բնաղջների ոյժով, այն թիւրք զինւորների, որոնք ամիսներ առաջ այնչափ վեհօրէն և այնչափ գովելի ընթացքով մերժեցին զէնքը դարձնել իրենց հաւատակիցների դէմ, երբ սրանք պաշտօնեաներին ոտքի տակ առած՝ Լինչի օրէնքն էին գործ դնում:

Ապագայ որևէ բարգուծիւնից խուսափելու և մանաւանդ մի գեղեցիկ օր թիւրք ու Հայ տարրը իր դէմ միացած տեսնելու դժուար կացութիւնից զերծ լինելու համար, Համիզը դէպի թիւրքերի շարժումը ամենաներողամիտ և քնքոյշ վերաբերմունքն է ցոյց տալիս, այն ինչ միւս կողմից ամէն ջանք գործ է դնում հոյ ըստւար գիւղերը քայքայել և նոյնիսկ դիւրութիւններ տալ բնակիչներին ցրելու ամենուրեք, ուր ուզեն, բայց ոչ երբէք հոյկական գաւառները: Աւազակաբարոյ և վայրենի հակումն ունեցող պաշտօնեաներին ու վէրկիճիներին թոյլ է տրուում ամեն տեսակ վիրաւորանք հասցնել Հայ ընտանիքներին, որով երկու ցեղերի մէջ եղած վիճը, որ վերջերս լցել սկսած էր, է՛լ աւելի լայնանայ, և որևէ բարեկամական յարաբերութիւն անկարելի դառնայ:

Եւ թիւրք յջան վէրանը՝ տեսնում է այդ բոլորը ու յ՛վեհանձնօրէն՝ լռում: Նա մի թիւրքի բանտարկութեան դէպքում վազում է դէպի վալիի պալատը ու կտրուկ պահանջներ դնում, իսկ Հայ աղջիկների բռնաբարումների, հարիւրաւոր բանտարկութիւնների դէմ խօսքով անգամ չէ բողբոքում:

Ինչո՞վ բացատրել այս թիւրքիմացութիւնը: Եթէ թիւրք շարժումը հետեանք է ազատասիրական որևէ տրամադրութեան, մենք կանգնած չը պիտի լինէինք մի դրութեան հանդէպ, որ ծայրահեղութիւններ է ներկայացնում երկու տարբեր ցեղերի նկատմամբ— դէպի մէկը անսահման ներողամտութիւն, իսկ դէպի միւսը անպատմելի հալածանք: Ո՛ր է առողջ տրամաբանութիւնը թիւրք յերափոխականի մէջ մի՞թէ նա մտածում է թէ հայերի իրաւունքները պաշտպանելով կը կորցնէ իր արդար պահանջների ոյժը: Մի՞թէ նա մոռանում է, թէ հայկական ընդհանուր դժգո-

Հուլիսները այն հեռավոր ջահերն էին, որոնք 15—20 տարուց իվեր հեռուց հեռու լուսավորում էին թիւրք խորխորակ ամբոխին, տեսելու ու տնտեսելու համար իր ապագայ ընդվզող քայլերը: Թերևս նա մտածում է, թէ հայը մի արհամարհելի ոյժ է, որ ոչինչ չը պիտի կարողանայ աւելացնել թիւրք ըմբոստացող տրամադրութեան վրայ:

Այո, թիւրք շարժող տարրը գէպի հայն ունեցած իր անտարբեր վերաբերմունքով ծանր ու անմեկնելի խորհրդածութիւնների առիթ է ներկայացնում: Զգալով թէ ինքը հետզհետե հեղինակաւոր է դառնում իր ժողովրդի մէջ, նա մեծ յանցանք գործած կը լինի, եթէ իր բողոքը սահմանափակէ միմիայն Շ ա խ ս ի վ է ր կ ի ս ի ն չը վճարել տալու փոքրիկ յաղթանակով, երբ միւս կողմը այդ տուրքի կրկնապատիկը ստացում է հայ գիւղացուց. թող նա չը մոռանայ, որ բոլոր ազատութիւնների աղբիւրները իրենց կաթիլները ստանում են մարդկային վեհ գաղափարների ու լուսաւոր մտքերի ցոլքերից և ոչ երբէք կրօնական ֆանատիկ դոգմերից: Թող նա չը մոռանայ միւսնոյն ժամանակ, թէ թիւրք կառավարութիւնը հայկական ամէն ոյժ, ամէն ճիգ խեղդելուց, մահացնելուց յետոյ, իր ամբողջ թափը պիտի դարձնէ թիւրքական շարժման դէմ և, մի քանի աջող հարւածներից յետոյ, թիւրքիայի ազատ մտածողների ամբողջ ձգտումն ու վերածնութեան գործը տասնեակ տարիներով պիտի յետաձգէ: Թիւրք լուսավիտ մասը դեռ չը կարողացաւ ներշնչել իր ամբոխի մէջ գիտակցութիւն դէպի իր դրութիւնը, որ անքակտելի կերպով կապած է իր դրացու դրութեանը. նա միշտ էլ մոռացաւ կամ թերացաւ շեշտել հայ տարրի խաղացած կարևոր դերը թիւրք յեղափոխական ազատագրական գործում, և հէնց այդ պատճառով էլ թիւրք ամբոխի մտածմունքի մէջ տիրում է մի բաց, որ դեռ երկար ժամանակ կը մնայ մի անգոյն գիծ նրա բոլոր ձեռնարկութիւններում: Այդ պակասի հետևանքը այսօր զգալի կերպով ծանրանում է հայ ժողովրդի ուսերին, որը խոստովանել այժմ դժար է թիւրք ժողովրդի համար, բայց նա կը խոստովանի շուտով, երբ մօտիկ ապագայում, իր պակասի հետևանքը կը զգայ ծանրացած իր ուսերի վրայ, երբ նա իրեն մեն-մենակ կը գտնի թիւրք բռնապետութեան հանդէպ:

Իսկ դա գործի համար կը լինի չափազանց անօգուտ և ուշացած մի դառն զղջում:

ՀԱՅ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Նամակ „Դրօշակիմ“

Գէշ ժամեր կան որոնց միջոցին ամէնէն սրտոտ մարդիկ անգամ կը փորձեն տեղի տալ վհատութեան, յուսահատ-

տութեան և փուճ զայրոյթին և երբ սովորականէն աւելի կը դրդուին այն անհամեմատութենէն որ գոյութիւն ունի իրենց կամքին և կարողութեան միջև: Այդ օրինակ ժամերուն մէջ ես չեմ գտներ աւելի վշտալի բոպէ մը բան այն՝ երբ մեզի կը հասնին պաղատական ու խղոճկ ձայները մեր ընկերներուն, որոնք ամբափակած են Մուշի Ղանի, Աքեայի և Պօտրումի մէջ և այն ամէն տեղերը՝ ուր սուլթանին հրամանով հայերը, մինչև իսկ երբեմն առանց դատելու, կ'ենթարկեն համարեան տանջարաններու ասուելի ըժժիմին:

Մենք շատ լաւ գիտենք թէ այդ կալանաւորները ֆիզիքական և բարոյական ի՞նչ տառապանքներու ենթարկւած են, որչափ ալ անոնք, յաճախ, վեհ հպարտութիւնով մը չեն ուզեր տրտունջներ ընել:

Գիտենք թէ անոնք, առանց գէնքի, իրենց բանտակից ունին քիւրդեր, զէյպէկներ, թիւրքեր, որոնց թոյլ կուտայ բանտի տեսչութիւնը զէնքեր կրել, որպէսզի եթէ կռիւ մը պատահի կամ եթէ ինքը ուզէ այդ տեսակ բան մը յառաջ բերել, հայը ի վիճակի չըլլալով ինքզինքը պաշտպանելու, անպատճառ զոհ ըլլայ և առնաւոր ծանրապէս վիրաւորի:

Գիտենք թէ այն շատ նեղ բանտերը ուր կը դիզին և կը փտտին հարիւրաւոր դժբախտներ, ժանտախտի և վարակման բոյներ են, գիտենք թէ թոքախտը և մտաւորական խանդարումը կը սպառնան անոնց, որոնց խնայած է ոճրագործներու դաշտը և որոնք կրցած են դիմադրել անթութեան և չարչարանքներու:

Գիտենք թէ քաղաքական կալանաւորներէն շատերը բանտարկութեան չէ՛ որ դատապարտւած են՝ այլ բերդաքաղաքի մը մէջ աքսորի, ինչ որ համեմատաբար զանազան ազատութիւններ կուտայ իրենց: Այսպէսով անոնց տառապանքը խոտորէն ծանրացած է կայսերական շարաշուք քրմահարկի մը համաձայն:

Այս բոլորը գիտենք, աւա՛ղ և եւրոպական կառավարութեանց կողմէ քանիցս փորձեր կատարեցան հայ քաղաքական բանտարկեալներու վիճակին մէջ բարւոյնում մը մտցնելու համար: Ո՛չ մեծ կոտորածներէն առաջ Անգլիոյ կողմէն կատարւած քննութիւնը, ո՛չ ալ անկից ի վեր Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչներուն կողմէ եղած մասնաւոր դիմումները չը կրցան իրապէս փոփոխել ինչպէս որ պէտք էր, համարական դեհները, քանի որ թէ բարեւարումի և թէ ընդհանուր ներումի մասին զբաւած բոլոր խոստումներն ալ ՚. Կ. Վ. Ա. Ապտ-իւլ-Համիդի բոլոր խոստումներուն պէս դրժեցան: Առաւաւելն երբեմն կարելի եղաւ կանխամտածւած դատական ոճիրներու առաջը առնել, ինչպէս ըրաւ պ. Էմիլ Կոմպ, Անաթօլ Քրանսի դրդումին վրայ, 1904-ի գարնան, Վարդգէսի գլխատումը արդիւնէնով:

Բայց քաղաքական բանտարկեալներէն մեծագոյն մասին համար միակ յոյսը որ կայ թիւրքիոյ և Ռուսիոյ մէջ՝ իրենց արդի կացութեան ընդհանուր փոփոխման մէջն է: Եւ ազատ օդի մէջ շրջադայող ազատ մարդոց՝ տարիներով տարիներով զնգաններու մէջ տառապողներուն խրատներ տալու յանդէնութիւնը որքան որ ալ տարօրինակ թւի, թող թոյլ տրելի նորէն մեզի մեր ընկերներուն ուղղել միտարութեան ու քաջաւերութեան քանի մը խօսքեր:

Նախ պէտք է լաւ գիտնան անոնք թէ մենք մոռցած չենք զիրենք և երբ „Մենք“ կ'ըսեմ, կը հասկնամ Ֆրանսացիները և Եւրոպայի ուրիշ ռամկավար ազգերու այն քա-

վաքայինները, որոնք չեն կրնար առանց ամօթի մտածել իրենց կառավարութեանց թերացումներուն և առանց դառն վշտի՝ իրենց անհատական անկարողութեան: Եւ սակայն, ինչ որ կարելի է ընել ըրինք և պիտի ընենք տակաւին մեր կարողութեան ներած չափով և անմիջապէս՝ դարման մը տանելու համար մեր ականջին հասնող վատագոյն սարսափներուն:

Այնուհետև և մանաւանդ պէտք էր որ, յամառօրէն դիմադրեն անոնք վհատութեան աղէտալի թելադրանքներուն և պէտք է որ չլինան յուսահատութեան խաւարչտին համակերպումին մէջ: Պիէռ Արապոտիկին կը պատմէ իր կեանքին Յիշատակներուն մէջ թէ երբ 1874-ին բանտարկեցաւ Պետրոպաւլօվեան դժնեայ բերդին մէջ, «որուն տարեգրութիւնները մարդասպանութեան ու չարչարանքի տարեգրութիւններ են, լի՛ խոնաւ և մութ նկուղներու կղզիացման մէջ մտահանգարումի կամ յամր մահուան դատապարտած և կենդանի գերեզմանաւ մարդերու պատմութիւններով», ինքզինքին ըրած է այն միևնոյն խոստուած զոր Բակունին ինքնիրեն ըրած էր և այսպէսով ութնամեայ բերդարգելութենէն յետոյ աւելի զօրեղ մնացած, քան իր ազատ ընկերները.— «Անկա հանգուրժեց այս կեանքին, կ'ըսէի ես ինծի, պէտք է որ ես ալ հանգուրժեմ. ես չեմ ուզեր այստեղ մեռնիլ»: Եւ իրեն համար ապրելու կանոն մը որոշեց, ինքզինքը տալով ամենօրեայ մարմնամարզի մը իր ֆիզիքական ոյժը պահպանելու համար խորքը այն գերեզմանին, ուր ողջ ողջ թաղած էր երկար տարիներու համար:

Մեռնիլ չէր ուզեր. ապրեցաւ, խոյս տուաւ, կը շարունակէ մարտնչիլ մարդկութեան լաւագոյն ապագային համար:

Պէտք է որ մեր ընկերներն ալ Արապոտիկինի նման չը յօժարին մեռնիլ: Իրենց կեանքերը շատ ու շատ թանկագին են, ոչ թէ միայն իրենց համար, այլ իրենց բովանդակ ժողովուրդին համար, որուն կորովի օրինակ մը պէտք է տան՝ օրինակ մը՝ աւելի հերոսական քան այն՝ զոր կուտայ արեգակին գեղեցիկ լոյսին տակ կուտելով ինկող ֆէդային: Թո՛ղ ունենան պէտք եղածին չափ բարոյական ոյժ՝ սպասելու համար մինչև ազատման ժամը:

Եւ այդ ժամը մօտ է. Թիւրքիոյ և Ռուսիոյ մէջ բռնակալութեան և ինքնակալութեան վայրկեանները հաշած են: Բայց ոչ սուլթանին անհետացումը, ոչ ալ Ռուսիոյ քաղաքական յեղափոխութիւնը պիտի չը կրնան վերջ մը դնել գործունէութեանը անոնց, որոնք կանխաւ պայքարեցան ու տառապեցան:

Առաջին քայլը ընելէն յետոյ կը մնան ուրիշ յառաջադիմութիւններ, զորս պէտք է որոշագրել և ձեռք ձգել և երբ իրենց քարէ բանտէն դուրս ելլեն, մեր ընկերներուն ազատումը վերջնական եղած պիտի չըլլայ տակաւին անոնք դեռ պիտի աշխատին իրենց ժողովուրդին հետ վերակելու համար այն դարաւոր շղթաներէն, որոնք կը ծանրանան նահատակ Հայաստանին վրայ: Անոնք պիտի խորտակեն մէկիկ-մէկիկ այդ շղթային կարծր օղակները.— Թշուառութիւնը, տգիտութիւնը և իշխանութեան սարսափը:

Անոնք Ղազարոսի նման յարուցիչներ պիտի առնեն ոչ թէ այնուհետև հանդիստի և անդորրութեան մէջ ամուլ կեանք մը վարելու, այլ դարձեալ պայքարելու համար իրենց բարեկամներուն, հայրենակիցներուն հետ և ի միասին եւրոպացի ու ամերիկացի այն անձերուն՝ որոնք անոնց եղբայրացան իրենց դատին ու հերոսութեան հանդէպ զգայած համակրութեան և սքանչացումին ազդեցութեան տակ:

Եւ ճիշտ ատոնցմէ մէկն է, ամէնէն տրտումը՝ անոնց փրկութեան համար աւելի զօրաւոր չը կրնալ ըլլալուն համար, բայց ոչ ամենէն նազ հաւատարիմը, որ կը պաղատի իրենց որ չընկրկին յուսահատութեան առջև, որ յարատեւն ապրիլ և ինքզինքնին պահպանեն նորանոր պայքարներու:

14 Մարտ, 1907
ՊԱՐԻՋ

ՊԻԷՐ-ՔԻՅԱՌ

Պ Ր Օ Շ Ա Կ Ի **Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր**
(ՈՒՂԱՐԿԻԱՍ ԵՒ ՌՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

ԹԻՖԼԻՉ, 5 մարտ

Հայկական գաւառներէմ հասմող վերջիմ լուրերը շատ ողբերգական պատկեր կուտան այնտեղի վիճակի մասին: Բաղէշ-Մուշի շրջամը կատարեալ դժոխք է. Մշոյ դաշտի մէջ թիւրք կառավարութիւնը բռնի և խաբքայական ամեն միջոց ու հմար կը գործածէ ժողովուրդը գաղթել տալու համար, որոնց հողիմ վրայ ամբիջապէս կը հաստատէ իսլամ գաղթականներ: Յուսահատած ժողովուրդը կը փախչի դէպի Դիարբէքիւրի և Հալէպի կողմերը: Էրզրումի Ոսհամզի հայ գիւղերու վիճակը մոյմպէս ամտամելի է: Սովորական դարձեր է հայ կոյսեր փախցնել և բռնի իսլամացնել: Վամի մոր կուսակալը մոյմ տմարդի միջոցներում կը հետևի: Կամայական և ամհատմում տուրքեր ամեմայմ խստութեամբ կը հաւաքելիմ:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ո Ւ Մ Ա Ն

Ռուսաստանից հասնող վերջին հեռագիրները հաղորդում են, թէ կառավարական շրջաններում արգէն, իբրև վերջնական որոշում, վճռած է ցրել Գուժան ամեն պարագայի տակ, և որպէս թէ դա պիտի լինի շատ շուտ, նոյնիսկ Տաւրիկեան պալատում առաջին յանգուզն ճառը արտասանելուց էլ առաջ: Դա, իհարկէ, ծայրայեղ ենթադրութիւն է, որ հիմնուած է ռուս բիւրօկրատիայի մինչև այժմ ցոյց տուած անխորհուրդ ու կործանիչ բոլոր ձեռնարկների վրայ, որոնք նրա ասելով միակ միջոցն են սահմանադրական կարգերը խաղաղ ճանապարհով, առանց ցնցումների տեղափոխել երկրում հին բէժիմի փոխարէն:

Եթէ կառավարութիւնն այդչափ վստահ լինէր իր ոյժերի վրայ, նա նոր Գուժա չէր էլ գուժարել տայ, որ ստիպած լինէր դեռ չը բացած ցրել: Մի բան ճշմարիտ է, որ նա չը պիտի դիմանայ նման յարձակումների, որպիսիք տեղի ունեցան նախկին Գուժայում: Բայց այդ դեռ շատ հեռու է Գուժան ցրելու քաջութիւնից: Եթէ այնտեղ դուրս խիստ պահանջներ, օրընդհանուր ամիստիա, մի՞թէ ենթադրելու է թէ անպատճառ նոր ուկազ պիտի դուրս գայ Գուժան ցրել պատճառ. պառաւած բիւրօկրատիան այդչափ էլ անհրամայող. պառաւած բիւրօկրատիան այդչափ էլ անփորձ աղէտներին չէ, որ իր գործերը չը յարգարած՝ ամբողջ աշխարհը լարել է իր բոլոր ուշադրութիւնը՝ տեսնելու նոր Գուժայի բռնած դիրքը դէպի կառավարութիւնը և նրա տուած քէի վրայ պիտի հիմնէ իր վստահութիւնը դէպի այն փոխառութիւնները, որոնք

այսօր մահաւան ու կեանքի հարցեր են ուս կտաւա-
րութեան համար: Այդ կէտը երբէք չէ կարող մոռա-
նալ բերօքրատիան, իսկ միւս կողմից, որ աւելի կա-
րևորն է, մի՞թէ նա կը մոռանայ անցեալ դասը. այն
գիմուսը, որ Նիկիոյն արեց ուս ժողովրդին անցեալ
տարի՝ Գուժան ցրելուց անմիջապէս յետոյ՝ բացատրե-
լով այդ քայլը Գուժանի պատգամաւորներին տածած իր
անվստահութեամբ, ի՞նչ արժէք ունեցաւ ժողովրդի
աչքում: Այդպէս ալ ինչ Գուժանի փոխարէն Սօցիալիստ
Գուժա գումարեց: Հաշիւը շատ պարզ է. եթէ նորից
ցրել Գուժան, վստահ պիտի լինել թէ նա կարմիր
կը լինի: Եւ այդպիսի մի փորձ Նիկիոյն այլևս չի անի:

Անհաւանական չէ, եթէ նա մի ուրիշ փորձ ուզէ
անել—Գուժան իսպառ վերացնել: Եւ դա կ'անի նա,
քանի ղեռն փորձած չէ նրա հետեանքները: Բայց
նախքան դրան դիմելը, ինչպէս նշաններից երևում է,
նա պիտի աշխատի արհկողման պատգամաւորների մի-
ջոցով համոզել պահանջներ մասին, նախ մեղմ և ըն-
դունելի առաջարկութիւններ անել և աստիճանաբար
անցնել դէպի ծայրահեղ պահանջները: Եւ մի քանի
թիւթ և առաջարկները լուրթեամբ անցնելուց յետոյ, ցոյց
պիտի տայ աշխարհին թէ Գուժան համբերաշէն է ընթանում
կառավարութեան հետ, և կարճ միջոցում եւրոպական
բանկերից կը քաշի այն, ինչ որ պէտք է հէնց նոյն
Գուժան իսպառ վերացնելու դէպքում գալիք «չարի-
քի» առաջն առնելու համար: Մենք, ի հարկէ, մի բու-
պէ չենք կարող մտածել, թէ Գուժանի ծայրայեղները
կը խաբեն այդ խաղով՝ թէկուզ Գուժան մի հաստատ
հողի վրայ գնելու յոյսով կամ թէկուզ դրանով Ռու-
սաստանում տեղ-տեղ ծագած պոգրոմները սահմանա-
փակելու մտքով: Գա կը լինի ինքնախաբէութիւն.
և այդպիսի մի թուլութիւն Գուժանի անգամների կողմից
նախանշանը կը լինի մեծ վախի այն սպառնալիքի հան-
դէպ, որ այնչափ կեղծօրէն տարածում է բերօքրա-
տիան:

Նման դէպքերում երկիւղը ոչ միայն կը կազմա-
լուծի Գուժանի ամբողջութիւնը, ուրեմն և ոյժը, այլև
որ գլխաւորն է, ժողովրդի մէջ կորցնել կը տայ հա-
ւատն ու վստահութիւնը դէպի այն մարդիկ, որոնց իբրև
իր ծով ցաւերի արտայայտիչ՝ ուղարկել է այնտեղ ձեռք
բերելու այն, ինչ ինքը երազում է ստանալ:

Իսկ վստահութեան խախտումը ժողովրդի մէջ դէպի
իր ներկայացուցիչը կը դառնայ մի աղէտ, որի առաջն
առնելը այլևս անհնարին կը դառնայ:

Ոչ այդ սխալի մէջ չեն կարող ընկնել պատգամա-
ւորները. հեռու թուլութեան ոգին Գուժանի պատերից:
Նա ժողովրդի ներկայացուցիչն է և հէնց սկզբից պիտի
գնէ ամենակարգիմալ հարցերը, այն հարցերը, որոնց
լուծման այնչափ սրտատրոփ սպասում է ուսական
ալեծուսի աշխարհը:

Թող Գուժան վստահ լինի իր իրաւունքի վրայ, որ
նա ստացել է ժողովրդից և այդ իրաւունքի ոյժի վրայ
յեւևած՝ իր հարւածը թող ուղղէ հիւանդութեան ա-
մենացաւոտ վէրքին: Եւ այդ կը լինի երկսայրի սուր
բերօքրատիայի համար: Երկուսից մէկը. նա կամ վէր-
քը դէն պիտի շարտի, որ անհաւատալի է, կամ Գու-
ժան: Եւ եթէ այս վերջինը պիտի ընտրէ կառավարու-
թիւնը, աւելի լաւ է իսկոյն և եթ առիթը ներկայա-

ցնել քանի ղեռն նա չէ կարողացել ուզած փոխառու-
թիւնները կարգադրել և մանաւանդ քանի ղեռն ուս
ժողովուրդը Գուժան ճանաչում է իր միակ նեցուկ
օրգանը կառավարութեան համդէպ: Գուժան իսպառ
վերացնելու մի փոքրիկ սխալով բերօքրատիան իր գէժ
ցցած կը տեսնի ուսական ամբողջ ժողովուրդը՝ մի
ոգի, մի մարմին դառած, որի հանդէպ ներկայ դա-
տարկ Գանձարաններով պայքար մղելը կը լինի, վստահ
ենք, նրա գոյութեան վերջին պայքարը:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Հ Ա Ս Ի Գ Ե Ա Ն Բ Ո Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ը

ԱՍՅԱՋԻՏ, 5 փետրւար

Գժւար է գրչով պատկերացնել այն, ինչ կը կրէ
մեր շրջանի հայ աւայեան. ամեն օր նոր զուլում, նոր
աղէտ. բողոքելն անգամ մոռացած է տառապող ժո-
ղովուրդը: Եւ որո՞ւ բողոքէ, երբ ոչ ոք ականջ չի դը-
նել. ամեն մարդ սոսկումով կը սպասէ, թէ ահա օր
մ'ալ իր տունը պիտի կոխեն և ուզես չուզես պիտի
ուտեն, խմեն, թալանեն և եթէ քիչ-շատ գեղեցիկ
աղջիկ, կին տեսնեն, բռնի պիտի քաշեն տանին: Թարա-
բերութիւնը հայ գիւղերու մէջ համարեա թէ դար-
բած է. դաշտերն անխնամ մնացած, տնտեսութիւնն
աւերած: Եւ ի՞նչպէս անէ դուրս ելլեն, քանի որ վստահ չեն
թէ կենդանի տուն պիտի դառնան: Աղջիկ, կին լինելն
արգէն պատիժ մ'է մեր երկրին. համար, ուր թիւրք
զօրքեր և քիւրդ աւազակներ կը վխտան՝ պատահածը
առեւանգելու. մարդկային որսատեղիի թատր է մեր
շուրջ և ամենքս վարժած անտարբերութեամբ է որ
կը լսենք ամենօրեայ վայրենի յարձակումներ:

Փաստերով միայն քանի մ' անուններ կարող եմ
տալ, իսկ անյայտ մնացած բռնութիւններ ու թալան-
ներ անթիւ են:

Յունւար ամսուն թիւրք զօրքեր բռնի կը տանին
Մօսուն հայ գիւղէն Աբրօ Վրթօյեանի, Յովհաննէս
Ղազարեանի, Մարտիրոս Աւագեանի, Մկրտիչ Յակօբե-
անի գեռահաս աղջիկները: Մինչ սուգ ու շիւանով
բռնւած գիւղացիք այն ու այն կողմ լուր կը հասցնեն,
որ կառավարութիւնը այդ բռնութեանց առաջն առնէ,
թիւրք զօրքեր առեւանգած աղջիկներէն երկուքը օր
ցերեկով քաղաք կը բերեն, յայտնելով որ անոնք իրենք
կ'ուզեն «հագ տիներ» ընդունել և թիւրքերու կին
դառնալ: Միւթէտէրի՞՞ փաշան աղմուկի տեղիք չը տա-
լու համար, կ'առնէ աղջիկները և կը կանչէ Տէր Ներսէս
քահանան, որ այժմ առաջնորդական տեղապահ է մեր
քաղաքին մէջ, կը պատուիրէ անոր՝ շուտ—երեք օրւայ
մէջ—ամուսնացնել այդ աղջիկները հայերու հետ և ա-
տով խնդիր փակել: Զօրքերը հասկնալով, որ ամեն
ինչ «քէշիշի» ձեռքն է, անոր հինգ ոսկի կաշտօք
կուտան և կ'աղաչեն՝ համոզել հայ աղջիկները որ ա-
նոնք թրքանան հայ քահանան շլացած սկիներով, կը
համոզէ խղճ ու միամիտ արարածները, թէ բռնա-
բարեւէն վերջ ալ չեն կրնար ամուսնանալ հայերու
հետ, որովհետև ոչ ոք պիտի ուզէ անպատիւ եղած աղ-
ջկայ հետ ամուսնանալ, կը յորդորէ մահմեդական

դառնալ և անձնատուր ըլլալ զիրենք բունաբարողնե-
րուն խնդիրն ատանկով ալ կը փակուի Եթէ հայ բա-
հանայ մը զրամի շլացումով կրնայ այդչափ ստորանալ
ալ ի՞նչ երեսով հայը բողոքէ թիւրք պաշտօնեաներու
կաշառակերութեան դէմ:

Մտակայ ուրիշ գիւղ մը, Արծաբ, հետեւեալ դէպքը
կը պատահի Գիւղը բնակող զօրքերէն չորսը կը մըտ-
նեն գիշեր մը խաչատուր խալաթեանի տունը՝ տանտի-
րուհին բունաբարելու և աղջիկը առևանգելու համար
խաչատուրի փոքր եղբայր Գրիգորը կը դիմագրէ զօրքե-
րուն և աղմուկ կը հանէ: Զօրքերը դաշոյնով կը վի-
րաւորեն զայն և կը հեռանան: Վիրաւոր Գրիգորը
հինգ օրէն կը մեռնի, իսկ եղբայրը խաչատուր, որ սա-
նը չէր, կը ձերբակալուի, և այժմ մեր քաղաքին բան-
տըն է այն յանցանքով, որ Եթէ այդ գիշեր ինք տուն
գտնուէր, թերևս խնդիրը սպանութեամբ չը վերջանար:

Լուր կը պատի թէ զօրքերը որոշըր են զեռ շատ
հայ աղջիկներ առևանգել հայ գիւղերէն և նոյնիսկ
բողաքէն: Հայ ընտանիքներ սարսափով կը սպասեն
նորանոր անակնկալներու: Իսկ թէ ի՞նչ վերաբերմունք
ցոյց կուտայ կառավարութիւնը դէպի գաղթական հա-
յերը այդ հասկնալու համար միայն մեր երկիրը
տեսնելու և ամենօրեայ ձերբակալութիւնները դիտե-
լու է:

Համարեա անխտիր բոլոր ճամբորդ հայերը կը ձեր-
բակալուի և երկար ժամանակ քաղաքիս բանտին մէջ
պահուելով՝ խոշոր կաշառքներ տալէ և իրենց ճամբոր-
դութիւնը առևտրական կամ ընտանեկան անհրաժեշտ
կարիք ստիպուած ըլլալը ասպարեցանելէ վերջ միայն
կ'ազատին: Իսկ ան որ իրապէս երկրէն փախչելու նը-
պատակ ունեցեր է, ալ նեղութիւններ է որ կը կրէ:

Մեր բանտը Վանի շրջակայքէն բազմաթիւ հայ գիւ-
ղացիներ կը գտնուին, որոնք տաժանելի օրեր կ'անցնեն:
Անթուրիանէն ու կրած տառապանքէն շատեր կը մեռ-
նին. տէր ու տիրական չը կայ, որ անոնց դիակներն
առնէ ու անուններն ստուգելէն վերջ թաղէ: Մեր ա-
ռջնորդական տեղապահ Ներսէս քահանան արդէն
ճանչցըւեցաւ թէ ինչ մարդ է բողոքել. պահանջել
անոր գործին չի գար:

Խեղճ ու անթի վասպուրականցի ընտանիքներ դեռ
կը սպասեն, թէ իրենց տղամարդիկ կովկասէն վաստ-
կած գրամներ պիտի ղրկեն, որ իրենք սովէն չը մեռ-
նին. դեռ լուր չունին, որ անոնցմէ շատեր բայագիտի
աղտոտ փոսերուն մէջ վերջին հանգիստ բունը կը
բնանան:

Ալ չեմ խօսիր սահմանը անցնելու ատեն սահմա-
նապահ զինուորներու հանդիպող հայ փախստականնե-
րու վիճակի մասին:

Անցեալ աշնան սահմանին մօտ 14 հայ գաղթական-
ներ կը բռնուին զօրքերէ և ողջ-ողջ կ'այրուին: Զօրքե-
րէն խոյս տուողներ ալ ճանապարհը կորսնցնելով յա-
նձի օրերով կը թափառին ամառի լեռներու մէջ և
սովի ու ցրտի զոհ կ'երթան. ամիսներ վերջ երբեմն
պատահական անցորդներ կը տեսնեն ցրտահար դիակ-
ներ, և այդ ատեն միայն անոնց ընտանիքները լուր
կ'առնեն իրենց սիրելիներու ողբալի վիճակէն:

Եւ այս ամենը դեռ բաւական չեն համոզելու մեր
թշուա գիւղացիները, թէ լաւ է իր հողին կապած

մնալ ու գլխով նոյնիսկ արմտիքով սննդուիլ բան թէ
վաթանից կտրուած հեռու ամառի լեռներու բուքերուն
բռնել ու անշնչանալ կամ թիւրք զինուորի ետեղա-
նին զոհ երթալ: Օրինակները անթիւ են, բայց մենք
կուրօրէն կ'երթանք ու անվերջ կ'երթանք դէպի մեզ
սպասող անպատում վիճը...

ՎԱՆ, 10 յունւար

Թիմար և Հայոց Չոր գաւառները հացի պակասու-
թեան պատճառով շատ կը նեղուին: Եթէ դրութիւնը
երկու ամիս ևս անփոփոխ շարունակէ, սովը անխուսա-
փելի պիտի դառնայ այս շրջանի շատ մը գիւղերու
մէջ: Արտաքին նպաստներ այնքան աննշան են, որ շօ-
շափելի և իրական օգնութիւն մը չեն կարող ընձեռել
ժողովրդին:

Մշոյ դաշտի վիճակը աւելի քան անտանելի է: Թո-
ղուրդը անտեսապէս քայքայուած է: Կառավարական
խստութիւններէն ճարահատ շատերը սկսած են գաղ-
թել: Այն կառավարութիւնը, որ թէզքերէի մը հա-
մար ամիսներ կը ձգձգէր և հազար ու մի դժուարու-
թիւններ ցոյց կուտար, այժմ ինք սկսեր է ավանսներ
ընել և մինչև իսկ մուսուլմաններին միջոցով յայտարա-
րել թէ՛ ով որ ուզէ ընտանիքով Հալէպի և Տիարպե-
րէի կողմերը երթալ, թէզքերէ կրնայ ստանալ: Իսկ
միւս կողմէն մուսուլմաններով կը լեցնէ հայ գիւղերը:
Գիւղ չէ մնացեր, ուրկից ընտանիքներ գաղթած չը
լինին: Գաշտի հիմնական կործանման սկզբնաւորութիւ-
նըն է: Վտանգը այնքան ակնբեր է, որ Եթէ այսպէս
շարունակելու լինի, քիչ ատենէն դաշտը կը լեցուի
թիւրքերով:

Քիւրդերու և թիւրքերու մէջ դժգոհներու շարքե-
րը զգալի կերպով կը խտանան: Վը սպասուէր որ էր-
զրուսի դէպքերու նման ժողովրդական շարժումներ
այստեղ ևս տեղի ունենան, բայց փաստերը հակառա-
կը ցոյց տուին: Շատ են ներկայ դրութեան դառնա-
կը ցոյց տուին: Բայց չը կայ կազմակերպութիւն և ոչ ալ
ցածներ, բայց չը կայ կազմակերպութիւն և ոչ ալ
ձևակերպուած պահանջներ: Գեռ երկար ժամանակ և
խոշոր ջանքեր պէտք են, որպէսզի իսլամ ժողովրդի
գիտակցութիւնը արթննայ՝ ըմբռնելու իր ցաւերու
իսկական պատճառները և անոնց դարմանման միջոցնե-
րը: Մի փաստ, որ հիմակընէ իսկ ակնբեր և անփա-
տելի է, այն է, որ իսլամ ժողովրդի համակրութիւնը
դէպի հայ տարրը կ'աճի նոյն համեմատութեամբ, որ-
քան անոր դժգոհութիւնը կը սաստկանայ դէպի թիւրք
կառավարութիւնը:

ՄՈՒՇ, 16 յունւար

Կարմիր ջարդէն յետոյ ձերմակ կոտորած... Սասունի
և դաշտի արիւնհեղութիւններով, հալածանքներով, հա-
նգթութիւններով անարգ բռնապետութիւնը չի բա-
ւականանար, այլ կ'ուզէ Մշոյ սիրուն դաշտը բոլորովին
քանդել: Ան հասկցած կ'երևի որ Սասունն ու Մուշ
հայրութեան սիրտն է, անոր մի տեսակ հոգեկան կեդ-
րոնը ալևս չկայ անոր համար միջոցներու տարբերու-
թիւն, ամէն գնով կը ձգտի հայութեան այս ամենա-
զգայուն տեղը հարուածել: Սալաֆով, Մրէբայով, մու-

հաճիրներով լեցնելով՝ քրդերը գրգռելով՝ ժողովուրդը այնպիսի վիճակի մէջ կը դնէ, որ նա ճարահատուած գաղթէ, հեռանայ այս չնաշխարհիկ երկրէն: Այժմ՝ Մշոյ դաշտին մէջ չ'գտնուիր գիւղ մը, ուր երկու տուն ազատ ու տնտեսապէս անկախ ապրին. բոլորը սոված են և հազիւ-հազ կարող են գտնել գըլգըլ ըսւած հացահատիկը: Այս տոկուն ժողովուրդը դեռ չ'պիտի յուսահատուէր և տեղէն չ'պիտի շարժէր, եթէ կառավարութիւնը դիւային միջոցներով ամեն տեսակ ստիպում ի գործ չ'դնէր զայն գաղթեցնելու: Պագիյէ տուրքերը 200 ձիաւորով կը հաւաքեն Սալամաթ Պէյ գազանի մը ձեռքով, որ մարդիկը կուտելով կիները բռնաբարելով, ցանքերը ոչնչացնելով կը կատարէ իր պաշտօնը, իսկ չ'տուղները չարչարելէ վերջ՝ ձեռքերը անցադիր տալով Տիարպէքի կ'ուղարկէ: Միջոցներ ձեռք առնելէն մի կերպ դարբեցնելու այս աղէտաբեր և կործանանար գաղթը, բայց անօգուտ. կառավարութեան հետեւած ուղղութիւնը և ձեռք առած միջոցները անողոր և աւելի զօրաւոր են: Այժմս իրողութիւնն այն է որ ամէն մի գիւղէն ամենաքիչը 20-30 տուն գաղթեր է, ուրեմն եթէ 1000-1500 տուն մինչև հիմա հեռացած է ըսեմ, չեմ սխալիր: Չանքեր եղան և դեռ կըլլան հողերը ծախելու առջևն առնել, որ գուցէ հեռացողները ապագային վերագառնան, բայց կառավարութիւնը այս գործին մէջ ևս դիմեց ստոր միջոցի. նա դէլլալներու միջոցով յայտարարեց ժողովրդին, որ աղքատները ազատ թող հեռանան Տիարպէքի, նոյն իսկ դիւրութիւններ և ճամբու ծախք տւաւ. իսկ անոնց հեռանալէն 5-10 օր վերջ մուհաճիրներ կը բերէ և կը հաստատէ հեռացողներու հողերուն վրայ: Եթէ այսպէս շարունակելի, 3-4 տարի ետք Մշոյ զուտ հայաբնակ դաշտը պիտի դառնայ թրքանոց:

Խուզարկութիւնները անպակաս են: Ասիկա աւելի կ'ընկճէ ժողովուրդը: Մութ ուժերը հետզհետէ կ'ուժեղանան և լաւերը տեղի կուտան: Որքան ալ աննկարագրելի լինի գրութեան ծանրութիւնը, բայց և այնպէս ժողովուրդը յոյսեր կը տածէ լաւագոյն ապագայի մը վրայ: Ի՛ցիւ թէ այն օրերը հեռու չ'լինէին:

ՏՐԱՊԻՉՕՆ, 18 փետրուար

1906 տարւոյն վերջին ամիսը, գեկտեմբերը, ինչպէս և ներկայ տարիին առաջին ամիսը, յունւարը, իրարմէ ետ չը մնացին հալածական հայուն չարչարանքի նիւթեր հայթայթելու գործին մէջ, բանի որ ներկայ թիւրք ըէժիմը կանոնաւոր կերպով կը գործադրէ իր այն ուղղութիւնը, որուն նպատակն է ոչնչացնել հայ տարրը: Գէպքերն անհամար են:

Իօմրայի Շանա գիւղի երկու նախակրթարանները աւարտած հինգ պատանիներ այս տարի քաղաք կ'իջնան՝ 1—2 տարի ալ տեղույս ազգ. ուսումնարանին մէջ իրենց ուսումը շարունակելու համար. այս տղաք քանի մը շաբաթ առաջ տօնի առիթով գիւղ գացած ըլլալով երբ կիրակի օրը քաղաք կը վերագառնային, քաղաքէն քսան վայրկեան հեռու Տէյիլմէն Տէրէսի կոչւած տեղը, յանկարծ լրտես-գօմիսէր Սէյֆէտդին պէյ՝ փօլիս ընկերներով կը կեցընեն այս տղաքը և ամենախիստ խուզարկութեան կ'ենթարկեն զանոնք և

քանի մ'ալ ապտակ կ'իջեցնեն անոնցմէ միոյն, որ համարձակած էր յանդուգն պատասխան տալ այսինքն մարդու պէս խօսիլ յետոյ գրաւելով վրանին գտնուած շարագրութեան նիւթեր և ամեն թղթեղէն՝ քաղաք կը տանին կը բանտարկեն, սակայն շնորհիւ կաշառքի նոյն իրիկունը կ'արձակեն այս դպրոցական աշակերտները:

Ասկէ երկու երեք շաբաթ առաջ ալ կառավարութիւնը բազմաթիւ զափթիյէներ կը խրկէ Իօմրայի նահիյէն, իբր թէ տաճիկ փախստական աւազակները ձերբակալելու համար սակայն կառավարութեան նենգութիւնը շուտով երևան կ'ելլէ, քանի որ բազմաթիւ թիւրք աւազակներու փոխարէն միայն մէկ հատը կը բռնեն, մինչդեռ անդին Շանա գիւղէն հինգ հայ երիտասարդներ ձերբակալելով՝ նախ Իօմրայի բանտը կը տանին, անկէ ալ քաղաք բերելով, 15—20 օր բանտը պահելէ յետոյ, ազատ կը թողուն կըրիկ գումարի մը փոխարէն: Այս երիտասարդները՝ Արտաշ Էքէնան, Սեդրակ Մավեան, Համբարձում Վահգեան, Սարգիս Գալստեան և Ադամ Յովսէփեան, իբր թէ հոսկէ Ռուսաստան նաւակով հայ տանող բերող ըրիզցի նաւապետին հետ գործակից են եղեր, մինչդեռ կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէ թէ այդ նաւավարը ո՛ր տաճիկ պէյին առաջնորդութեամբ կը գործէ:

Սակայն թիւրք ոստիկանութիւնը ի՞նչ փնաս կրեց այդ գիւղացիները ձերբակալելով, նախ՝ այժմու ըէժիմին ուղղութիւնը նւիրագործեց հալածելով, կողոպտելով և չարչարելով զանոնք, երկրորդ՝ նիւթապէս ալ օգտուեցաւ: Հայկական շարժումներէն յետոյ հայերը կողոպտելու և անոնց ունեցածին տիրանալու տենչը այնքան աւելցած է տաճիկ պաշտօնէից մէջ, որ եթէ հայկական ամեն խնդիր լմննայ ուէ ձևով, դարձեալ թիւրք պաշտօնէութիւնը բան մը պիտի ստեղծէ դրամ շորթելու համար: Արդէն առանց ասոր ալ կաշառքը, գողութիւնը թիւրք պաշտօնէին խառնածքին մասը կը կազմեն: Կոր օրինակ մը տամ ձեզ. Տրապիզոնի վիլայէթին այժմու Տէֆտէրդարը, իբր ովափս մը անպատին մէջ, շատ ուղղամիտ և պարտաճանաչ պաշտօնեայ մ'է. իր անաչառ վարմունքը դէպի իր զեղծանող ստորագամները այն արդիւնքը կ'ունենայ, որ անցեալ օրեր, գիշեր մը, յանկարծ երեք հրազէն կ'արձակի իր նստած սենեակէն ներս, սակայն բարեբախտաբար գնդակները իրենց նպատակին չեն հասնիր և մարդը կ'ազատի այս անգաման համար: Ալիլայէթին հաշակալութեան ճիւղին մէջ 400—500 զուրուշ ամսակա՛նով պաշտօնեաներ կան, որոնք 4—5000 ոսկիի տէր են այսօր. այս տեսակ մարդիկ ի՞նչպէս կրնային հարստանալ եթէ հսկողութիւն ըլլար:

Թիւրք պաշտօնէութիւնը կը կեղծքէ ով ալ ըլլայ հայ, յոյն, թիւրք կամ հրէայ, միայն թէ հայը կը կեղծքէ առանց ուէ փորք վախ մը ունենալու և հետեւաբար անխնայ կերպիւ:

Գեղերու մէջ գտնուած քիչ շատ ազրեցիկ թիւրք աղաները, պէյերը կամ էֆէնդիներն ալ անտանելի դարձած են. անոնք ալ առիթէն օգտուել կ'ուզեն, և հայերը ձրի իրենց արտերը աշխատցնելէ զատ, դրամ ալ կ'առնեն սպառնալիքի տակ: Հողային գրաւումներն ալ պակաս չեն, միշտ կան: Չէֆանօզ գիւղի Սօվուգսու

№ 3

կոչւած բլուրը Թիւրքերէն գրաւած կը մնայ, նոյնպէս վերջերս Արդայեան Թիւրքերը գրաւեցին Հայի սեփականութիւն մը, և Հայ գիւղացիներու ամեն ջանք, զոհունութիւն մը, և Հայ գիւղացիներու ամեն ջանք, զոհունութիւն պարապը գնացին, և ասոնք կը կատարուին քաղաքակիրթ Եւրոպայի կշտին, Սև ծովի եզերքը, Տրապիզոնի գեղերուն մէջ:

Կոտորածներէն յետոյ մեր Թէ քաղաքի և Թէ գիւղերու վարժարանները տակն ու վրայ եղան ուսուցչի պակասութեան և ժողովրդեան նիւթական անկման պատճառաւ, և Հաղիւ 3-4 տարիէ ի վեր սկսած են մի քանի գիւղային նախակրթարաններ վերաբացել: Ասկայն կառավարութիւնը ծուռ աչքով կը նայի այս Հաղիւ ծըծող կենդանութեան վրայ, և վարժարանը կը նկատէ աղբւր ամեն յեղափոխական մտքերու: Վերջերս Թեմական գիւղաքաղաքներու երկու ուսուցիչներու մասին առաջնորդան գրւած է որ պաշտօնէ դարձերցուին, որովհետև միոյն եղբայրը յեղափոխական է եղեր, միւսն ալ չեմ գիտեր Թէ ինչ է եղեր:

ԿԱՐԻՆ, 25 փետրւար

Այժմ ամենքը զբաղեցնողը գիւղացիութեան հարցն է: Գաշտի ամբողջ գիւղերը չը դիմանալով այլևս անտանելի դարձած հարստահարութիւններուն, բռնաբարոմիս, սոսկալի կեղեքումներուն, ընդհանուր բողոք բարձրացուցած են ըսելով ՝ «Մենք կամ օրթոտոքս կ'ըլլանք, եթէ հիւպատոսարանը մեզ պաշտպանութիւն կ'ըլլանք, և կամ միւսիւրման այլևս չենք կրնար համարել երբ մեր կինն ու աղջիկը մեր աչքին առջև կը բռնաբարեն (յիրաւի, վերջերս դէպքեր շատ պակասցան), մեր լծկանը կը բռն կը տանին, և վերտապէս ամեն տեսակ սոսկալի միջոցներու կը դիմեն հարկերն ու պարիէները ժողելու ատեն», և այն և այլն: Մտաւորապէս այս պարունակութեամբ խնդրազէր անրկայացուցին ուսուցչ հիւպատոսարանը, պաշտպանութիւն խնդրելով, որը և խոստացաւ օգնել առ այժմ ոչ մեծ բան ընելու համար. բանտարկութեան պարագային միջամտութիւն բնաւ չը ցցուց:

Այս օրերս բաւական մեծ քանակութեամբ գիւղացիներ բանտարկուեցան: Կառավարութիւնն ամէն կողմ լրտեսներ ունի, տեսնելու համար Թէ ո՞ր կ'երթան, ո՞ր հիւպատոսարանը կը մտնեն, ի՞նչ յարաբերութիւն ունին և այլն: Ամէն պարագայի մէջ այս ընդհանուր բողոքը մեծ ուշադրութիւն կը գրաւէ. Թիւրք կառավարութիւնը կ'աշխատի լռեցնել խափանել ձայնը: Թեմական լռեցիք արդէն, Թէ ինչպէս անցեալները Գերձանի Բագառիչ գիւղը կը տառջկնար, և Թէ ինչպէս իսկոյն մարդիկ ուղարկուեցան հանդարտեցնելու համար. գնացողներու մէջն էր և տեղւոյս առաջնորդի փոխանորդը: Տարապիտ չը կայ որ յաջողեցան, բայց ձայնը բաւատարկ չը կայ որ յաջողեցան, բայց ձայնը բաւատարկ չը կայ որ յաջողեցան, բայց ձայնը բաւատարկ չը կայ որ յաջողեցան, բայց ձայնը բաւատարկ չը կայ որ յաջողեցան, բայց ձայնը բաւատարկ չը կայ որ յաջողեցան:

ԿԱՐԻՆ, փետրւար 28

Այս տարի տուրքերը գրեթէ վաթսուս տոկոս աւելցած են, այնպէս որ իւրաքանչիւր գիւղէ այսօր

յիսուն հազար դուրուշ (500 ոսկի) աւելի կը պահանջուի: Ուրի՜ց տայ խեղճ, արնաքամ գիւղացին: Հարկահաւաքները չեն ուզեր հասկնալ ոչ ը կայ ՝ «ն: Քանի մը օր առաջ ամենահաւոր մեքենային այդ գործիքներէն մէկը՝ քաղի անունով՝ Ալիճէ գիւղին մէջ Հայ Ազգ-Միջինի (Մկրտիչ) իրեսն ի վեր այսպէս կը գոչէ:

«Մեռնիք, սատկիք պիտի գանձուի այդ տուրքը: Մեզի այսպէս հրամայած է: Չեր տունը, անկողինը, կահ-կարասին, հաւն ու ամեն ինչը պիտի ծախենք այդ գրամն առնելու ամար. եթէ այդ ալ չը բաւէ, պիտի գրաթաք քաղաք ու հոն հարուստներուն պիտի ծախենք ձեր կնկան, աղջկան ու հարսին պատիւը՝ վճարելու համար տուրքը»:

Շախտիկէրկին Կարինի մէջ չառնուեցաւ, բայց ազոր կրկինը կուզեն առնել հայերէն, այն ալ այսպիսի լիւրբ անխիղճ միջոցներով: Ու Թիւրքերուն մէջ կը տիրէ դատապարտելի անտարբերութիւն դէպի Հայի դրութիւնը: Երեկ դարձեալ դաշտի Թուանջ գիւղի Թիւրքերը Մուտուրկացի հայերուն ճամբան կը կտրեն, կը ծեծեն, կը վիրաւորեն, կը կողոպտեն ու կ'երթան: Եւ սակայն կառավարութեան կողմէն ոչ մէկ շուշուկ ոչ մէկ ձայն:

Այս գիշեր ձերբակալուեցաւ Թիւրք երիտասարդ մը, որ նամակ ստացած էր՝ նախապէս հոս գտնուող և յետոյ Երզնկա կանչող Թիւրք քսոտական զինուորականէն: Երիտասարդը յանդգնած է ըսելու, Թէ ինչու պիտի արքալարեն, տանջեն ու կորսեն այսպիսի մարդիկ, տի արքալարեն կրնան ըլլալ Հայրենիքին: Չբռնականութիւնը տեղի կ'ունենայ գիշերը, ու ասոր համար Թիւրք ժողովուրդը կը բողոքէ գիշերային ձերբակալութիւններու դէմ:

Այսպէս է Թիւրք հասարակութիւնը: Իրենց համար եղած ամենափոքր դէպքը մեծ դժգոհութեան պատճառ կրնայ ըլլալ: Բայց իրենց աչքին առաջ ամեն օր հարստահարած Հային համար ոչ մէկ ցոյց, ոչ մէկ բողոք: Մինչև ե՞րբ այսպէս գեւաւոր հայը ատելու Թեան առարկայ պիտի ըլլայ: Յեղափոխութիւնն այսպէս չըլլար:

ՄԱՌՇ, 16 փետրւարի

Մով է բայց արհեստական սով, որ իր ուժգին թափով ծանրացեր է ժողովրդի վրայ: Սովամահ լինելու դէպքեր են պատահած գիւղերում, օր. Արձախնջ գիւղի մէջ: Ո՞վ տեսեր կամ լսեր էր, որ ցորենի շտեմարան կոչող Մշոյ դաշտը այդ օրւան հասնէր... Երկրի բէկեր և աղալարներ հարկւարուոր շտեմարաններ ունին, որ կրնան 2-3 տարի բաւականանալ: Երկրի անտէր երկիր է, ո՞վ կայ հարցնող ժողովրդին. բայց անտէր երկիր է, ո՞վ կայ հարցնող կամ ժողովրդի տնտեսական դրութեամբ հետաքրքրուող: Այդ պատճառով բէկեր և աղաներ իրենց ուզածի պէս հացահատիկները կը պահեն մինչև որ անոր գինը կրկնապատկուի և քառապատկուի, որպէսզի դրանով իրենք կարողանան մեծ գումար ձեռք բերել:

Հարկահանութիւնը շարունակուում է ամենախիստ միջոցներով: Որպէզլի խեղճ գիւղացին իր կաշին կարողանայ ազատել այդ շարաքանքներից, նա դիմում է

գիւղի աղային կամ բէկին, վերցնում է նը-
րանից ամիսը 8—10 առ 100 տոկոսով փող. իսկ ձմեռ
ատեն կաւը ով է փող վերցնում, օրինակ, նա առնում
է աղայից 10 զրշ. գարնան նրան մի տարեկանոց ոչ-
խար տալու պայմանով. հակառակ պարագային, եթէ
ոչխար չունենայ տալու պարտական է նրան ստացած
10 զրշ. տեղ 25 զրշ. տալը Այդպիսով նա լինում է
աղայի ճանկերի մէջ: Չանցած մի քանի շաբաթ, հարկահանը
փող է պահանջում, աղան և բէկը նմանապէս: Տա-
րաբախտ մարդը ճարը կտրած ծախում է իր ստաց-
ւածքը և գաղթում:

ՄԻ ԲԱԺՆԻՒՐ ԲՈՒ ՀՈՂԵՂ

Անողո՛ք իրականութիւն:

Գժբախտօրէն կեղեքւած աս հմայական հայ ցեղը,
իր բնագաւառի սահմաններէն ներս ու դինքը ծնող
հողին գողն իսկ, ջնջելու մարմաջը ահաւոր համեմա-
տութիւններ առնել սկսեր է մարդակեր ու անժամա-
նակ կառավարութեան գործարանաւորութեան կուրծ-
քին տակ:

Աւ անէացումի և աւերի կոտորանքոտ ցաւը որ իր
դժնէ ու սևաթոյր գծաւորումը շատ վաղուց սկսեր
էր դարձարձել այս՝ ճակատագրականօրէն խաչեցեալ
ժողովուրդին հէքոտ կեանքին շուրջը, իր վէտվէտում-
ները հետզհետէ աւելի աննշմար, աւելի լռին բայց
աւելի շշմեցնող դարձնելու սոգորումովն է յատկա-
նշւած հիմա:

Այլևս արիւնի վտակներ չեն որ հայ սարերէն բըղ-
խելով ու քալելով ու քալելով ու դաշտերը լճացնելով՝
հետզհետէ լայնանալէ ու կարմիրով ոռոգելէ ետք բը-
նաշխարհի ամէն մէկ գիւղն ու աւանը, կ'երթան ջնա-
րակել նաև տարածական լայնութիւնները ծոյգերուն,
Վէրքին խորութեան նշանակը հանդիսանալու համար
չը հասկցող ու անբարոյացած մարդկութեան աչքին...

Այլևս հիմա մայրեր չեն որ իրենց հոգի-զաւակ-
ներուն իրենց աչքերուն տակ իսկ՝ աղեկտուր մահա-
ցումին ահարկու եղբերդութեան հանդիսատես, ցա-
ւատանջ և ուշացիր կը փեթուտեն իրենց մազերը...

Եւ ոչ իսկ առատ են հիմա ծնողակորոյս ու իրենց
բոյներու բանդուովը եղկելի առանձնացումի մը մատ-
նընող հայ տատրակ-որբերը, որոնց չը ցամբող և յոր-
դառատ արտասուքին աղը կուրցնող ծանրութիւնով մը
կը բարանար իրենց կոպիձներուն առջև...

Չէ՛, ամենէն մաշած հոգիներն իսկ պոռչտացնող և
ամենէն աւելի պղնձացած կուրծքերուն իսկ Օգնութիւն
ու Անէծք ու մանաւանդ Վրէժ գոռացնող ատ սարսափ-
ները չեն որ կը կրծեն այլևս կեանքը, դժբախտաբար
սակայն, մեռնիլ չուզող այս հայ ցեղին:

Հիմա շրջանն է լուութեան և շրջանը անաղմուկ
բայթայումին, հիմա հիւանդագին ու շիջլամբձ ու
անձայն հոգեվալքն է սարսուլի, ոճիրին տեղ հիմա
թոքախտն է հայ ցեղին...

Եւ ահա կը տեսնէք դուք ամէն օր, արշալոյսին,
դեռ արևածագէն առաջ, հայ աղջիկներու և հայ երի-
տասարդներու և ծերերու և երեխաներու թափառա-
կան ու անտուն շարան մը որ դանդաղօրէն ու յամ-
րաբայլ կը հեռանայ իր գիւղէն, ցաւին թախիծը՝ սըր-

տին և դուրս ելլել չուզող արցունքի երկու կաթիլներ՝
իւրաբանչիւրի աչանկիւնին մէջ քարացած. կը տեսնէք
դուք այդ բազմութիւնը յուսահատներու, որոնք ձգած
իրենց հողը զոր սիրեր էին այնքան եռանդուն թափով ու
իրենց հինաւուրց Յեանքը նահապետական սիրով աւլցուն,
ու կ'երթան միշտ դանդաղօրէն, միշտ յամրաբայլ...

Եւ դուք կը նայիք թախծալից ու արհաւիրտ այդ
կարաւանին որ կ'երկարի, կ'երկարաձգւի, հայրենի սա-
րերուն ու հովիտներուն մէջտեղուանքէն հետզհետէ
լայննալով, հետզհետէ աւելի սևնալով, հեռուէն տակաւ
առ տակաւ մօտեցող չարաղէտ փոթորիկի մը պէս և
անդիմադրելի մտատանջումով կը հարցնէք դուք ձեզի.

—Ո՛ւր, ո՛ւր կ'երթան այս հարազատները Հայաս-
տանին...

Ո՛ւր:
Ա՛խ, անիկա ցեղին մէկ հատուածին դագաղը տա-
նող թափօրն է անձայրածիր:

Անիկա գաղթի կարաւանն է:

Ubi bene ibi Patria! »Ուր որ հանգիստ՝ այնտե՛ղ է
հայրենիքը՝ ըսին քեզի, տարաբախտ հայ, և դուն
լսեցիր գոյութեան պէտքերու բնազդէն քեզի տրւած
ատ հրամայողական խրատը և մանաւանդ հաւատացիր
անոր. դուն ա՛լ անկարող էիր քու կեանքդ ամբողջ ըս-
պասարկու ընել տիրապետող գազանութեան, ալ ան-
կարո՛ղ էիր քու պատիւը պատուանդան ընել չը յագե-
ցող շնակնութիւններու վաւաշտ ըղձանքներուն, որոնք
չեն վերջանար, չեն վերջանար:

Եւ սակայն, ո՛չ: Գիտակցի՛ր միանգամ ընդմիշտ թէ
սագայելեան խաղ մըն է որ լարւած է քեզի դէմ,
հասկցի՛ր այլևս թէ անել է, աւա՛ղ, ճանապարհը զոր
ձեռք ես առած և անպորտութեան ու խաղաղ կեանքի
այն հեռանկարին տակ, զոր ուրւագծեր են բու ուղե-
ղիդ մէջ, աւերող տուներուդ ու անօթի հէւացող զաւակ-
ներուդ. արհաւիրքները, ամենակուլ ու սև ու խորխո-
րատ ու անուտակ վի՛հն է անխուսափելի այլասերումին,
որուն յորձանքոտ մթնոլորտը տառապանքի ու տան-
ջանքի աւելի մեծ համեմատութիւններ և այլապէս
դժնդակ վիշտերու բաժին մը կը սպառնայ քու արդէն
խորշումած ճակտիդ, քու արդէն ձանձրացած հոգիիդ:

Հաւատա՛, հաւատա՛ աս ճամբարութեան ու վստահ
եղիւր որ բնաշխարհը լքող այդ ցաւագին կարաւանին
վերջին անհատը դեռ չը հասած »հացի նոր երկիր« մը,
առաջին հասնողը արդէն զղջացեր է և իր երկրին ու
ի՛ր օդին ու ի՛ր հողին ըղձանքովը աւլցուն ու տեն-
դապին ծարուովը պապակած՝ կը տոչորի՛ արդէն ետ
դառնալու փափաքով, բայց ո՛ւշ, շատ ո՛ւշ է այլևս: Ալ
յորձանքն է կորստաբեր այլասեռումին, ալ օտարու-
թեան անբնականութիւնն է անոր ամէն մէկ զգա-
ցումը անխնայօրէն խարազաններու պատրաստ իր կոհա-
կաւորումներով:

Լսէ՛ ուրեմն հեռուէն հեռու քեզի հասնող այս ա-
ղօտ ձայնը և ուժգնօրէն կառչէ այն հողին, որ բուկդ
է, և որուն նայեր են այսքան դարերէ իվեր մինչև քեզի
հասնող սերունդները, կառչէ անոր ամրակուռօրէն...
Իսկ եթէ թոյլ չե՛ն տար որ Մաճր ձեռք առնես, դուն
գիմէ արդարագառ Չէնքիդ, բայց մի՛ բաժնի՛ր քու
Հողէդ...

կապարտից—1200 ռ. և Բարաբաթումբեց—1025 ռուբլի Ռաբակոնցեցին այդ բոլոր գիւղերը: Բուն Ղափանի թուրք գիւղացիների վրայ դրած 10-ական ռուբլի տուգանքները գեներալ-նահանգապետի կարգադրութեամբ մնացել է նոյնը...

Ղարաբաբա և Ուշանիս գիւղերի վրայ յարձակելու համար, կառավարութիւնը ենթարկել է թուրքական հինգ, և Խօջահանի հասարակութեան երկու գիւղերը 3350 ռ. տուգանքի: Նոյնքան էլ հայ Ուշանիսի հասարակութեան գիւղերից, այն է՝ Հազարակից—1200 ռ., Եղավարից—1100 ռ., Սիրքաթասից—480 ռ. և Ուշանիսից 570 ռուբլի:

Կառավարութեան այդ կեղեքիչ ներկայացուցիչները հանքերից անցնում են Ձանգիլան գիւղը: Գաւառապետը ասում է Աբգուլ Սամադ բեգ Ջաւանշիրին, «Ռուսաց պետութիւնը մեծ և ահաբեկ էր, ու ենթադրում էր թէ Եպոսիային կուլ պետք է տայ, բայց պատերազմը ցոյց տւեց, որ փոքրիկ Եպոսիան Չսեխիսեց Ռուսաստանին: Նոյն է կասարում ձեզ հետ. թուրքերի անմիտ երևակայութիւնը ենթադրել տւեց թէ, հայերը մի բուն ժողովուրդ կազմելով՝ կարելի կը լինի նրան կուլ տալ, սակայն տեսնում էք, որ հայը այնպիսի վերք հասցրեց ձեզ, որ տարիներով էք սրտուելու և իմ անկեղծ խորհուրդս է մտանալ բոլորը և դրսուլ հչաուել, որովհետև պատերազմական գործողութիւնները ժողովրդի քանակութեան հետ չեն կապւած, այլ նրա յատկութեան և կուլտուրականութեան հետ»:

Սեպտեմբերի 5-ին, գիշերելով Նւադի թուրք գիւղում, ամսի 6-ին պաշտօնեաները հասան Մեղրի: Կողակները և գինւորները նւադեցիների տները թալանել և բերել էին Մեղրի վաճառելու: Նւադեցիներից պահանջեցին 2900 ռ. տուգանք՝ շիվանիձորեցիների վրայ յարձակելու, Գաւիդ Մեղրե-Փարսադանեանցին սպանելու, և սահմանապահ երկու գինւորներին վիրաւորելու համար: Գոտարապետ 400 հոգով ամբողջ 6 օր մնային Մեղրիում: Գա մի քաղաքավարի եկեղեկուցիա էր՝ Աբրին Ղափանի թուրքական գիւղերի վրայ արած յարձակման պատճառով: Ամբողջ օրերով բողբոսած կանաչ սեղանի շուրջը՝ օֆիցերները «մակարս» էին խաղում, 10 տարակ գինիներ խմում: Զինւորները այգիներում մրգեղէն չը թողեցին: Սեպտեմբերի 8-ին գաւառապետը կողակներով գնաց ներքին Արթուրանի թուրք գիւղը և այրել տւեց 4 տուն, առաւ 17 հրացան, 1000 ռուբլի տուգանք և ձերբակալեց երեք յանցաւորներին՝ պլրիստավին, ուրեւադնիկին և սորաժնիկներին դիմադրութիւն ցոյց տալու համար: Մեղրեցիներից առան տուգանք 800 ռ., Վահրավարցիներից—1800 ռ., Օրդուբաթցիների ոչխարները քշելու համար, Կալերից—500 ռ., Վանքից—700 ռ., Լեշից—800 ռ., Տաշտուկից—700 ռուբլի:

Սեպտեմբերի 12-ին ճանապարհւելեցին դէպի Հանդ՝ անցնելով Աբրին Ղափանի աւերած Փիրգավտան, Օխչի, Շաբազին, Քաշարանց գիւղերով: Փիրգավտանի ժայռերի մէջ կուտակւած դիակոյտները տեսնելուց՝ գաւառապետը մտադրւած է եղել խիստ եկեղեկուցիա դնել Հանդ, Քուրդիքանդ, Մազրա և Փուխրուտ գիւղերում: Այդ ժամանակ Փուխրուտում է լինում մեր հերոս Մուրադը. լսելով գաւառապետի մտադրութիւնը, պրիստավ Շահգալգիբի միջոցով սպառնում է և առաջարկում է դորք դուրս բերել Տակառակ դէպքում, «գաւառապետին և օֆիցերներին տեւօրի պետք է տայ»: Գաւառապետը բաւականանում է տուգանքով, այն է՝ Հանդից—500 ռ., Քուրդիքանդից—600 ռ., Մազրաից—300 ռ. և Փուխրուտից—400 ռ.:

Սեպտեմբերի 24-ին Մեղրի եկան Նախիջևանի գաւառապետ Գուրգենիովիչը և Օրդուբաթի կոմանդիրը, մի հարիւրեակ հետևակ զինւորներով և մնացին 4 օր: Եւ այսպէս գալիս են ու գալիս: Փոխանակ դարման անելու այսքան ցաւերին, մինը միւսի յետևից, շարան-շարան, ինչպէս ճանապարհի քարան, գալիս են և գիւղերը ոտնատակ տալի՝ երկու տարիներին բացարձակ քայքայման հասցնելով: Իսկ ո՛րը զնացին այն հազարաւոր ռուբլիները, որ առան հայերից և թուրքերից: Ժողովրդի աչքին թող փշելու համար՝ Ղափան «կոմիսիա» եկաւ իբրև թէ տաւապետը օրւայ հա-

ցի կարօտ գիւղացիներին նպաստելու: Եւ ի՞նչ էր տւածը—մի քանի ռուբլի: Ժողոված տուգանքների մի քառորդը չը տւին սովալուկ գիւղացիներին: Աւազակներ, մեծագոյն ոճրագործներ...

Ամբողջ Ղափանի և Գեւուսագի հայ ժողովուրդը իր բուն շնորհակալութիւնն է արտայայտում Գաշնակցութեան մարտիկներ՝ Մուրադին, Կայծակ-Առաքելին, Աւետիկան խմբապետներին և քաջարի կուղներին, որ այնքան փայլուն կերպով տարան իրենց վրայ դրած միսիան: Ժողովուրդը հաւատով և յարգանքով է վերաբերում գեպի Գաշնակցութիւնը: Եթէ չը լինէին նրա մարտիկները և պատրաստած ոյժերը, վաղուց ամբողջ Ղափանի գիւղերը անդառնալի կորած կը լինէին: Այդ յարգանքի դիմաց, նոյն ժողովուրդը իր արգահասանքն է յայտնում այն աւարտան յեղափոխականներին, որոնք չը կանգնեցին իրենց կոչման բարձրութեան վրայ և շատ շարիքների պատճառ դարձան: Անուններ հարկաւոր չէ տալ...

Իսկ դուք, ազնիւ, քաջարի, ձեր պարտքը կատարող և փայլուն մահով արիւնաների դաշտերի և ձորերի մէջ նահատակւած զինւորներ, սիրելի ընկերներ, աշխատաւոր և քրտնաշան գիւղացիներ, մայրեր և քոյր սղջիկներ, դուք բոլոր զոհերը, հանգիստ եղէք, Ղափանի և Գեւուսագի հայ ժողովուրդը, մեծ ու փոքր, սղաւարդ և կին, խորին ակնածութեամբ է յիշում ձեր բոլորիդ անունները: Յարգանք ու պատիւ ձեր յիշատակին...

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ԵՒ ԷԴԻԱՐԴԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մարտի 17-ին լրացաւ ճիշտ երկու տարի, երբ մեր անզուգական ընկերը և գործի մարդը, Քրիստափոր, անհետացաւ մեր սեղմ շարքերից: Ընկաւ վայրկեանապէս այդ վեհ հոգին անշշուկ, անձայն, հեռու այն աշխարհից, որի համար նա տարիներով տքնել էր, հեռու ընտանեկան յարկից և ընկերական շրջանից, Բալկանների մէջ, Ախտօշի լանջի վրայ: Եւ նրա անկման բօթը արագ, որչափ կայծակի փայլը, սլացաւ ամենուրեք՝ պատմելու վշտոտ սրտերին, դարդով շաղախւած ոգիներին և արցունքով ողորւած ընտանիքներին, թէ չը կայ նա, որ ապրում էր ու շնչում միայն ստրուկների համար ազատութիւն նւաճելով:

Բօթը ծանր էր ու շշմեցուցիչ: Բազմաթիւ գաղափարակիցների մէջ միայն արցունքն էր խօսում: Հակառակ բանակներից իսկ «ափսոս» խօսքը դուրս թրուաւ այդ մեծ կորուստի հանդէպ: Ամենքը միաբերան դուստեցին նրա կեանքն ու գործը, ամենքը սրբացրին նրա աճիւնը:

Եւ նա արժանի էր դրան: Գարերով հարածւած ու տառապած հայ ժողովրդի բողբոս էր ներկայացնում նա իր հուլիմամբ, և նրա դարերի կրած զրկանքների և վիրաւորանքների յաշտ-յարգարութիւնն էր դարձնում իր գոռոզ կրծքում: Երբեք հարիւր հազար նահատակների վրէժն էր մնուցանում նա իր անզուսպ սրտում: Եւ ռազմիկների մի ամբողջ բանակ նրա ետևը կանգնած՝ սրտատրոփ սպասում էր արգար հատուցման այն ոճրագործի, որի ձեռքերով այնչափ դիակներ փուլեցան մեր հայրենիքի աւերւած ու մոխրացած փլատակների տակ: Մի ամբողջ ժողովուրդ, շունչը կտրած, ականջ էր դառել լսելու մեծ պայտիւնը և Վիշապի տապալուումը: Սակայն բախտը ուրիշ կերպ էր տնօրինել: Սպա-

նիչ պայթիւնը տեղի ունեցաւ անժամանակ և իր հետ անդարձ կերպով տարաւ ազատութեան Մարտիկին:

Եւ եթէ այսօր մեզ համար կրկնակի կսկիծ է Քրիստափորի մահը, այդ ոչ թէ նրա թողած զգալի պարագն է, ոչ՝ դա ամեն մի իսկական յեղափոխականի հետ կապած ցաւալի, բայց երբեմն անխուսափելի մի իրողութիւն է՝ այլ այն, որ նրա մուրազը կիսատ մնաց իր սրտում: Ու մեր Քրիստափորը օտար և խոնաւ բնակարանում անհանգիստ՝ իր խորաթափանց աչքերը մեզ յառած՝ խնդրում է ու համոզում, պահանջում է ու հրամայում—դէպի պայքար, դէպի նոր գործ... Ուխտեալների բանակը կազմ է ու պատրաստ և Քրիստափորի կտակը սրբազան նրանց սրտերում:

Էդւարդ—մի անուն, որ այնչափ սերտ կապած է Քրիստափորի կեանքի վերջին ժամերին: Լինելով նրա գործակից ընկերը թէև կարճ ժամանակով, բայց իրեն էր վիճակել լինել նաև նրա անձնագոհութեան, նրա խանդավառ ինքնամոռացութեան ու գերագոյն մահան ընկերը: Երկուսի սրտերն էլ միևնոյն զգացմունքով էին սրտփում ու միևնոյն հրապուրիչ ապագայով ոգևորւած՝ կատարում և այն վերջին փորձը: Ու միևնոյն հարաւճով իրենց վերջին շունչը իրար խառնած՝ վերջին մնաս բարովի ու խրախոյսի մրմունջներն էին առաքում ողբացեալ ընկերներին և հալածական հայ ժողովուրդին:

Ռ Ռ Ռ Ս Ս Ս Ա Ն

Ռ Ռ Ռ Ս Ս Ա Ն Ճ Գ Ն Ա Ժ Ա Մ Ը

Կովկասից եկող լուրերը վերին աստիճանի յուսահատական են: Անմիտ և եղբայրասպան պատերազմները իրենց տխուր հետևանքներն ունեցան: Երկրի տնտեսական կեանքը, արդիւնաբերական մեքենան միանգամայն աւերւած, խախտւած է: Սովը, որ սկսւած է Հուշու, Զանգեզուրի, Գանձակի և հարևան գաւառներում՝ սպառնում է ահաւոր չափերի հասնել: Մասնագէտ հետազոտողների ուսումնասիրութեանց համաձայն անհրաժեշտ է առնազն երկու միլիոն ռուբլի, որպէսզի գոնէ կարելի լինի դժնդակ չարիքի առաջն առնել և նրա սարսափելի հետևանքները չէզոքացնել: Թողութեան թշուառութիւնն աւելի է բարդում թէ բնական և թէ արհեստական ցաւերով: Հասարակական մեքենան ցրիւ տալու համար՝ պատերազմների և սովի ճակատադրական ու անխուսափելի հետևանքները գալիս, ամբարշտում են տարափոխիկ հիւանդութիւններով, գաղթականութեամբ, առևտրի անկումով, վարկի և վստահութեան նւազումով: Առողջական կեանքը զարնւած—մահերի թիւը հրէշուոր, սօցիալական կեանքը հարւածւած, փախչողների քանակը սովալի, տնտեսական օրգանիզմը քայքայւած, սովածներն ու մերկերի բանակները խիտ: Ու մի զարմանալի ճշտագահութեամբ կարծէք անհրաժեշտ է, որ խեղճութեան ու հեկեկանքի այս նւազը ներդաշնակի գողութիւնների, աւազակութիւնների, ոստիկանական թալանների, կառավարական սարսափների, հարկային կողպուտների հետ...

Մի հսկայական գերեզման բովանդակ կեանքի... Ինչ պէտք է լինի վախճանը այս գերադոյն անարդարութեան և հետևանքը այս անօրինակ թշուառութեան: Հասարակական ոյժերը ցրիւ եկած, կենսական զանգաւոր վիրաւոր, պետական ամբողջութիւնը կազմող բոլոր մասնիկների յարաբերութիւնները լուծւած: Մի ընդհանուր, ահար-

կու և չարագուշակ անհաւասարակութիւն, որից տուժում է կովկասցին ու լեհաստանցին, Սիբիրն ու Ֆինլանդիան և ամեն մի խորը, ամեն մի հեռուոր անկիւն լայնարձակ Ռուսաստանի:

Միջազգային կապերի շնորհիւ ռուս երկրի այդ տխուր անհաւասարակութիւնը իր հեռուոր արձագանքներն ունի նաև հարևան պետութիւններ մէջ: Եթէ ուշադրութեան յարակէք Եւրոպան, ուր հասարակական միտքը այնքան է զբաղւած Ռուսաստանի խնդիրներով և ուր տնտեսական, առևտրական, արդիւնաբերական շարժումները այնքան սերտ յարաբերութեան մէջ են մեր երկրի հետ: Այսպիսի մի դարում, երբ ամբողջ արևմտեան աշխարհը ձգտում է արևելքը նետել պատերազմական հասկացողութիւններն ու ուղղմային հակումները և ապրել արդիւնաբերական, ինդուստրիալ մի դուրսութիւն, սահմանակից Ռուսաստանը, մանաւանդ Վերջին դժբախտ տարիներում, անցնում է մի շրջան, որ շատ կողմերով յիշեցնում է մարդկութեան նախապատմական ժամանակները.—ցեղերի արիւնահեղ կռիւներ, քաղաքների ու գիւղերի կործանում, հեկատոմներ, արիւններ, աւերումներ, գերեզմաններ: Կեանքի մի այսպիսի անհաւասարակութիւն, որի նմանը կարող է ենք հինաւուրց պատմութիւնների մէջ և որի մասին երազել անգամ չէինք կարող քսաներորդ դարի քաղաքակրթւած պետութեան յաւակնութիւնն ունեցող մի երկրի համար:

Սակայն դժբախտաբար այդ է օրւայ պայծառ ու ճշգրիտ իրականութիւնը:

Մինչև ո՞ր է գնալու այդ տարորինակ անժամանակակցութիւնը և այդ վհատեցուցիչ անհաւասարակութիւնը, որով մենք կը կամենայինք որակել իրերի և երևոյթների այս բռնի դադարը:

Այստեղ է ահա, որ միմեանց ընդհարում են բազմաթիւ մտածումներ ու համոզումներ: Ոչ ոք չէ տարակուսում արևա, որ կեանքի այս վտանգաւոր անկանոնութեան պէտք է սահման դնել:

Ամենքի համար պարզ է, որ հասարակական, իրաւական, տնտեսական և այլ կարևոր ոյժերի այս դժբախտ ցրելը չէ պիտի երկար տևողութիւն ունենայ: Բայց թէ ի՞նչ են զանակով և ի՞նչ ճանապարհով պիտի վերականգնի այդ ոյժերի կրկին զուգակցութիւնը: Ի՞նչպէս պիտի դրանք վերստին կապեն միմեանց հետ—խնդրը այս է և այս կետում է, որ տարբերում են հասարակական և քաղաքական աշխարհայեացքները:

Հնարաւոր է արդեօք, որ սօցիալական ամբողջ իրաւաւոր պայքան տատանումից և այսքան ճօճումից յետոյ վերստին իր նախկին տեղը բռնի. բայց չէ ո՞ր նոյն այդ տեղի անյարմարութիւնիցն է առաջացել այսօրւան ամբողջ դրաման: Եթէ նախկին օրգանիզմը իր բնական միջավայրում լինէր շարժելիս, եթէ նրա յարաբերութիւնները ընդհանուր տարրերի հետ տարածութեան և տևողութեան անհրաժեշտ չափերը պահպանած լինէին—այսպիսի մի վիթխարի մրկի չէր առաջանայ:

Ժամանակակից անհաւասարակութեան պատճառները ծնունդ են նախկին կեանքի անբնական ու չափազանցօրէն հիւանդագին դրութեան: Ռուսաստանը նորից չէ կարող ոչ մի պարագայում իր սկզբնական վիճակին վերադառնալ:

Միջազգային յարաբերութիւնների ներկայ չափազանց լայն ծաւալման պատճառով մեր երկրը իր բոլոր մասերով թէ տնտեսական, թէ գիտական, թէ հասարակական և թէ մտաւոր արտայայտութիւններով կապւած է արևմտեան երկրների հետ: Արդ, մի այսպիսի առընչութիւն հնարաւորութիւն չի տայ Ռուսաստանին՝ ապրել միանգամայն մեկուսացած վիճակում, նախապատմական երևոյթներով, կուսացած վիճակում, նախապատմական և պետական վամիջնադարեան թէթիմով հասարակական և պետական վաղմիջնադարեան կազմով: Իրար հետ յարաբերութիւն դնել և հինաւուրց կազմով: Իրար հետ յարաբերութիւն ունեցող ծովերն ու ովկիանոսները—որքան և նրանք միմեանցից հեռու ընկած լինեն—միշտ պահպանում են մանկերկրութիւն մի ճշգրիտ հաւասարակութիւն: Տարբերոյթն ու ոյժերի բերումով միշտ կանգուն է մնում այդ հաւասարակութիւնը: Հասարակական կեանքի մէջ մի այդպիսի բացարձակ

Հաւասարակշռութիւն անհնարին է իհարկէ—սակայն նոյն-
չափ անկարելի է նաև նրա հակադիր երևոյթը—այսօրւան
անհասարակշռութիւնը Սօցիալական տիրոյթի մէջ ևս
բնական ոյժերի անդիմադրելի մղումով իրերն ու շարժում-
ները ձգտում են հաւասարակշռուել։ Ռուսաստանը չի կա-
րող միշտ արևատեան Եւրոպայի հակադրութիւնը ներկայա-
ցնել։ Այնքան պայքարներէջ, հրապարակաօտական այնքան
երկարամեայ գործունէութիւնից, յեղափոխական այնքան անձ-
նագոհութիւններից, մտաւորականութեան այնքան շիտակ ճի-
գերից, անտեսական այնքան առաջադիմութիւններից, բան-
ւորական այնքան շարժումներից ու դործադուլներից յետոյ
անհնարին է, որ իրերը վերատին իրենց նախնական կերպա-
րանքը ընդունեն և կենսաբեր դարձեալ նախկին վայրենի ու
բիրտ վիճակին դառնայ։ Յետաշարժումը կարող է գու-
ցէ մի վայրկեան տիրել հրապարակին, սակայն մի չնչին
վայրկեան միայն և այդ նրա համար, որպէսզի յետոյ աւե-
լի մեծ թափով և աւելի մեծ ուժգնութեամբ շարժումը
ներգործէ։

Այսպէս ուրեմն, այսօրւան ռուսական իրականութիւնը
ո՛չ պիտի մնայ ներկայ անհաւասարակշռութեան մէջ և ո՛չ
պիտի վերադառնայ դէպի յետ։ Թէ մէկը և թէ միւսը
հաւասարապէս անհնարին է ու հաւասարապէս անբնական։
Կեանքը անխուսափելիօրէն առաջ պիտի ընթանայ և հաւա-
սարակշռութիւնը անհրաժեշտօրէն պիտի վերականգնի։ Ու
պատմութեան իմաստը այդ կրկնակի շարժումների մէջն է
կայանում։

Սակայն մնում է տակաւին մի խոշոր խնդիր, որ ահա-
գին կարևորութիւն ունի պատմական-հասարակագիտական-
փիլիսոփայական տեսակէտներից և որի լուծումը գործնա-
կան կեանքում մասնաւոր մի եզրական անհրաժեշտութիւն
է ներկայացնում։ Ի՞նչպէ՞ս պիտի է ռուսական իրականու-
թիւնը առաջ շարժել։ Հանդարտօրէն թէ յեղափոխական
ալիքներով կամ ուրիշ խօսքով ժողովրդական ուժեղ մաս-
անների ընդդիմադրութիւնն է օրւայ տխուր ողբերգութեան
վախճանը դնելու թէ կառավարութեան և Գումայի միջև
կայանալիք համաձայնութիւնը։ Նայելով թէ ինչպէ՞ն ենք
հասկանում այդ հարցը տեսականի մէջ, պատմութեան ըն-
թացքում՝ ըստ այնմ էլ շարժման կը հրաւիրեն մեր գործ-
նական ոյժերը և իրական ձեռնարկութիւնները։ Ամենքը
յողմած են իհարկէ մահերից ու գերեզմաններից և ոչ ոք
չէ կամենում նոր փոթորիկների և մրդիկների ասպարէզ
դարձնել մեր առանց այն էլ վիրաւոր իրականութիւնը։

Չափաւորներից ու քաղաքական խոհմտութեան ասպետ-
ներից գուցէ աւելի շատ յեղափոխական կուսակցութեան
ղեկավարներն են գնահատում ժողովրդի արիւնը և կեան-
քը։ Ինչո՞ւ կարծել թէ իրանք՝ ազատագրութեան այդ անձ-
ները մարտիկները մի հրահրտ ու խեղաբար ծարու ու-
նին աւերումների, սրածութեան և արիւնհեղութեան։ Չէ
ո՞ր ապաստանական և ընդվզումի այլեւժողովներում ամենից
առաջ նրանք են տուժում անձնականապէս և չէ ո՞ր ոչ ոք
չի կամենայ լուի հաճոյքի ու զարծութեան համար մեռ-
նել հրացանների որոսի տակ, սէրների բերանում, կախա-
ղանների վրայ և կամ տաժանակիր ու դժնեայ աքորբա-
վայրերում։ Ի՞նչն է ուրեմն նրանց ղեկավարում քաղաքա-
կանութեան մէջ և ի՞նչ ուղղութեամբ են նրանք դիմաւորում
իրականութեան։ Ի՞նչն է պատմութեան հրա-
հանգը, սօցիալօլոգիան և օրէնքը և իրերի
երկաթէ անհրաժեշտութիւնը։

Այս է ահա այն նուրբ և բաւական հիւանդոտ կէտը,
ուր միմեանց ընդհարում են յեղափոխականները և չափաւոր-
ները։ Աեթլիկների կարծիքով հաշտութիւնը պիտի գերա-
կռի մեր բոլոր ստածութիւնների մէջ, առաջինների հա-
մոզմունքով կուրծն ու ոյժն են ղեկավարում բոլորակ
կեանքը և նրանք պիտի մեր ձեռնարկութիւնների ոգին և
իմաստը հանդիսանան։ Այսպէս է առաջարկում պրօբլէմը։
Բացարձակապէս լուծել խնդիրը, իհարկէ, անկարելի է։
Ժխտել մի անգամայն հաշտութեան բաժինը և ըն-
դունել միայն ոյժի ու կռիւի տարածութիւնը վարդապե-
տութիւնը—ոչ ոք չէ կարող քարոզել։ Նոյնիսկ ամենասն-
հաշտ, ամենակարմիր անիշխանականը համակիր չէ բացար-

ձակութեան թէ օրի ային։ Հասարակական կեանքը շատ
բազմազան է և հասարակական ոյժերը չափազանց տարբեր,
դրանք ամենքն էլ շարժում են կեանքի մէջ առուել կամ
նւազ ուժգնութեամբ։ Խնդիրը ուրեմն բնականական է և ոչ որա-
կական։ Ո՞ր տարրերն են կարմիր թելի պէս անցնում տիե-
զերական կեանքի և համաշխարհային պատմութեան միջից
—հաշտութեան թէ կռիւի—և ո՞րոնք են գերակշռում հա-
սարակական բարդ յարաբերութիւնների ընթացքում. այս
է հիմնական կէտը։

Մինչայսօրեայ բոլոր հասարակութիւնների պատմու-
թիւնը դասակարգային կուրծն երի պատմութիւն է։
Մարքսի այս ծանօթ նախագատութիւնը չէն հերքում
ոչ պատմական և ոչ հասարակական գիտութիւնները,
նրանք միայն լրացնում են դասակարգային
բաւը և կռիւի երևոյթը աւելի տարածում ու աւելի
խորացնում։ Արիւ ո՛չ թէ միայն դասակարգերի միջև,
այլև յեղերի, կրօնների, ազգերի, անհատների, իշխա-
նութիւնների, մտքերի բնականում։ Երբ և ո՞ր դարում
հին ոյժերը, հին աստածները տեղի տւին նոր հասանքնե-
րին հաշտութեամբ միայն։ Երբ և ո՞ր ժամանակում հին
դասակարգերը ղիջումներ արին համաձայնութեամբ միայն։
Երբ և ո՞ր ընդունում հին իշխանութիւնները կամեցան
ճանաչել նորերի իրաւունքը։ Ամեն տեղ և ամեն ժա-
մանակ—գոնէ մինչև հիմա—ընդհարումների բնական ան-
հրաժեշտութեան մէջ են դրւած եղել երկու ոյժերն էլ
հաւասարապէս։ Չափաւոր դպրոցի մտածողները անգիտա-
նում են օրէնքի ոյժ ստացած այս պատմական ճշմարտութիւնը։

Անգլիայի դժբախտ օրինակը տեղի թէ անտեղի մէջ է
բերւում. մուսնում են, որ անգամ այդ երկրում, խաղա-
ղութեան և հաշտութեան մակիրները վայելող նոյնիսկ
այդ պետութեան մէջ հասարակական հակադիր ոյժերի
սակալի ընդհարումներ են տեղի ունեցել։ Տասն և եօթե-
րորդ դարի քաղաքական փոթորիկներն ու բռնկումները
պատմութեան սեփականութիւն են դարձել։ Ժողովրդական
շարժումները, անգլիական թագաւոր ժակ II-ի գահնկե-
ցութիւնը, փախուստը Հոլլանդիա և Ֆրանսիա՝ պատմական
հանրածանօթ փաստեր են։ Յիշեցէք նաև Իրլանդիայի ա-
զատագրական ճիգերի արիւնոտ դարեջրը, Հնդկաստանի
նշանակալից շարժումները, վերջին տասնամեակի չեմբերե-
նիզմի արտայայտութիւնները, Տրանսիլւանիա պատերազմը և
կը տեսնէք, որ մարդկային իրաւունքների այդ կրտսիք ու
սկզբնական երկրում ևս՝ ազգերն ու յեղերը, ժողովուրդնե-
ղն ու շահագործող հասարակութիւնները իրենց իրաւունք-
ները պաշտպանելու համար շատ անգամ են ընդհարումնե-
րի, կռիւի տխուր անհրաժեշտութեան դիմել։

Եւ վերջապէս ուրիշների պատմութիւնը մի կողմ թող-
նենք. ի՞նչ է պագուցանում Ռուսական պատմութիւնը և
ռուսական ազատագրական շարժումների ամբողջ շարքը
տասնևիններորդ դարում։ Երեք քառորդ դարից աւելի է,
ինչ Ռուսաստանում սկսած է հերոսական անձնագոհու-
թեան մի հիասքանչ եպոպէա։ Ցարերի բռնապետական ըն-
ժիմը չափաւորելու համար գաղափարի ներկայացու-
ցիչները ոչինչ չը խնայեցին. ոչ հարստութիւն, ոչ հան-
գիստ, ոչ ժամանակ և ոչ իրենց ամենաթանկագին ստաց-
ւածքը—կեանքը։ Աքորբավայրերը լցւեցին ազատախոհ
տիպերով, բանտերում այլևս տեղ չը մնաց, և ամենուրեք
հրացանի բռնեցիկն ու կախաղանների վրայ խեղդեցին բոլոր
այն զգայուն ոգիներին, որոնք յանդգնում էին ծպուսա հա-
նել կայսեր բացարձակ իշխանութեան դէմ։ Ի՞նչ եղաւ
արդիւնքը այս ամենի, Հին իշխանութիւնը կամեցա՞ւ ար-
դեօք հաշտութեամբ խնդիրը լուծել։ Աեթլիկ երկու տար-
ւայ ընթացքում լայնածաւալ Ռուսաստանը մի կատաղի
անիշխանութեան է մատնւած։ Այլևս ազգերը իրար չեն
ճանաչում, մարդիկ անասուններ են դարձել։ Հին, վայրենի
մարդկութեան հակումները իրենց ամբողջ ծաւալով նախա-
պատմութիւնից իջն և մարմն ու արին ու ստացան քա-
ներորդ դարում. հրէական ամենավայրագ շարդեր, ռուսա-
ղական տմարդի կոտորածներ, հայկական զարհուրելի
ստրասափներ։ Երկիրը մատնեց սրի ու սրածութեան,
ազգերը ազգերի վրայ ելան, մարդիկ մարդկանց մը-

Ուխտիդ շեփորմներով դահիճմներում ազդարարեցիր հովամաւորութիւնդ ճակատող ըմբոստութեամբ, Եւ այսօր, Հայր, Մայր-Երկիրը իր արիւմող ծնոքերովը մաքառողի Այդ սերունդը Քե՛զ կ'ըմծայաբերէ որպէս Վարդաստամը աստուածային արիւմիդ...

Ամոր սիրտը Սիրտդ է առնական և հոգիմ հոգիդ պայազատ, Երակմներում մէջ Արիւմդ կը շրջամէ՛ Հակայորդուդ արիւմը վրիժաբոսոր, Ծակատը ծակատը է օծեալ ու բազուկը Բազուկդ վիշապասամծ, Եւ մայուածքմներում մէջ Յաղթամակդ կը ծիածամէ՛ յոյսի արեւները պարուրած...

Ամ չը մեռաւ մոխիրմներում մէջ, մեռեալու համար Դրօշակմներուդ տակ, Ձի գիշերմներու մաքրական բերամէ՛ ունկնդրեց մահամշատ գաւակմներուդ ստուերմներում, Որոմք իրեմ պատմեցիմ Քու մասիմ և ըսիմ թէ՛ պիտի ապրի ու սպասէ շեփորմներուդ գալստեամ, Եւ թէ՛ Քեզ յուսալով էր որ իրեմք մահի հրդեհմներում մէջ մետուեցամ ամերկիւդ...

Ու հիմայ յիսակալութեամ երգերը հիւսելով՝ ակամջմները հորիզոնմներում, կ'ըսպասէ Շեփորմներուդ Որպէսզի գիմավառէ իր լամշը վրիժամեմ և արշաւամքի փոթորիկմներում յամծմէ իր առիւծի բաշը սեաւ Ու մահամփոփ կոռուփը պարզէ թշմամում, որպէս պատասխամը ոճիրիմ, մոխիրմներէմ յառած, Եւ Գումտերուդ հետ մահը ամպրոպէ բռնութեամ արաշ ուրկէ Ցեղիմ բմաշմշումը կը թելադրուի: Գիտէ որ պիտի գաս զօրութեամբդ համուր, ամխուսակիւլի որպէս ամիւր ժամամակիմ, Ամհի, որպէս լեռը գահավէժ ու արհաւրոտ, որպէս ծովը ակիքախուի, Գիտի գաս, ամողորմ, որպէս առիւծը որդեկորոյս, ու ամագորոյմ որպէս վագրը վիրահար, Ու Քայլերուդ առաջ Չարչարամքի գիշերը պիտի մուսուրի տեղի տալով հոմակամ Սուրիդ արեւիմ...

Բայց, որպէսզի Փառքդ ստուեր չ'ունեմայ, և ո՛չ ալ Արեգակդ ամպ, Որպէսզի մեր բաղխումէմ թշմամիմ շախշախուի, և մեր սուրբրու շաչիւմէմ աւերակմները ծնիմ, Պէտք է որ ամէմ Ոխ, ամէմ Վրէժ, ամէմ Ծիգ ու ամէմ Կամք ուրոյմ Եղբայրամամ, միամամ, ձուլուիմ ու բամակուիմ նայուածքիդ տակ միահեծամ...

Նոյնպէս, այդ օրը, Քեզի հետ ամէմքս ալ պէտք է որ հոն ըլլամք՝ և՛ արու, և՛ էգ, և իմաստում, և՛ տգէտ, Կեանքի ամէմ ես, ամէմ բաղդ, ամէմ պատրամք ու ամէմ երազ մերկացած: Հո՛մ պիտի ըլլամք, զի այդ օրը օրմ է նպատակիմ, օրմ է Ուխտիմ և օրը Նոր-Հայրեմիքիմ, Եւ եթէ պահամշէ, պէտք է որ Ձիմուրեակիմքս ամէմքս ալ մեռնիմք, որպէսզի Հայրեմիքը ապրի՛...

Ու երամի՛ ամոնց, որ արիւմի Աւագամներուդ մէջ Ցաւիտեմակամութեամ համար մկրտամ՝ Արցունքի միւռնոք իրեմք բազմասպի ճակատմներում պիտի վերապրիմ յօշոտումը վերջիմ: Ու եօթմ ամգամ երամի՛ ամոնց, որ համբոյրիդ մշխարը կղպուած բերամմներում Դրօշակմները պատմութեամամ՝ հողը պիտի իջմամ որպէս մեռելմները ազմուսակամ...

Ձի ժամամակը պիտի բամայ գիմուրեալ Ձաւակմներուդ համար իր փառքի մատեամը լուսակշ, Ու իր պատուամղանիմ վրայ պիտի քամդակէ այդ օրը, որպէս ճիգը ամհուծօրէմ գերմարդկայիմ, Դարերը որպէս գահ պիտի մատուցամէ յամառօրէմ ճակատող Հայրեմամուէրմներուդ ստուերմներում Եւ իր թաւալումը, Հայր, ցեղեր պիտի դաստիարակէ քու Կամքի պատմութեամբ:

ՎՏԱՐԱՆԳԻ

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գ Ո Ւ Ս Ա Յ Ի Ծ Ո Ւ Ի Զ Ը

Վերջին ժամանակներս միակ խոշոր նորութիւնը, որով ամենից շատ զբաղուում են քաղաքական փոթորկոտ աշխարհում, դա ուսուսական II Գումայի հաւաքումն է: Հակառակ կառավարութեան ձեռք առած ոստիկանական միջոցներին՝ այնուամենայնիւ սև բանակը կատարեալ պարտութիւն կրեց և այս անգամ ձախակողմը Ցաւրիկեան պալատում աւելի ծանրացաւ ու աւելի խտացաւ: Չայնբրի ճնշող մեծամասնութեամբ Գումայի նախագահ ընտրեց Գօլովին, որ պատկանում է սահմանադրական-ուսակավարական կուսակցութեան (կադէտ) և որ յայտնի է Մոսկովայի զէմստիօում իր ցոյց տւած ժողովրդասիրական գործունէութեամբ: Սօցիալիստական կուսակցութիւնները Գումայի նախագահական պաշտօնի համար իրենց թիկնածուն չէին առաջարկել, որովհետև չէին կամենում կառավարական շրջանների հետ որևէ յարաբերութեան մէջ մտնել: Աջակողմեան Աև

խմբակը խայտառակ կացութեան մէջ է. թէ փոխնախագահը, թէ քարտուղարը և թէ միւս կարևոր պաշտօնեաները ընտրած են ձախից:

Գեռ առաջին նիստերից յետոյ մամուլի մէջ սկսեցին խօսել Գումայի ցրումի մասին: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ կառավարութիւնը առանց երկար ու բարակ մտածելու ամենակարճ ժամանակում կը կամենայ ազատել այդ վտանգաւոր ներկայացուցչութիւնից: Սակայն արտասահմանեան փոխառութեան խնդիրը կայ, որ ահագին մտահոգութիւն է պատճառում կառավարութեան և որ առանց Գումայի համաձայնութեան թւում է թէ չափազանց դժւարին կը լինի երագործել: Այդ է պատճառը, որ ահագին իրարանցում առաջ բերեց Գումայի առաստաղի փլէջլոււ լուրը: մանաւանդ որ դահլիճի այն մասը, ուր տեղաւորւած էին աջակողմեան պատգամաւորները, մինիստրական նստարանները և արտասահմանեան թղթակիցները՝ միանգամայն ազատ էր մնացել: Ամենքն էլ կարծում էին թէ սև հարիւրակային ժխորը մի անարժան ու տխուր գործով մտադրութիւն է ունեցել ջնջել ժողովրդական

ներկայացուցուցութիւնը։ Պատահարը բաւական յուզմունք է պատճառել հասարակութեանը. ամեն կողմից եռանդուն բողոքներ են ուղարկուած կառավարութեան՝ պատգամաւորների կեանքի հետ թեթեւամտօրէն վերաբերելու պատճառով։ Տակաւին մթութեան մէջ է մնում առաստաղի ձեղքման տարօրինակ հանելուկը։

Հինգ օրւայ ընդհատուածից յետոյ, մարտի 19-ին կայացած ժողովում, կարգացում է այնքան ոճիւրների ու այնքան անիրաւութիւնների հեղինակ մինիստրութեան յայտարարութիւնը։ Պարոն Ստոլիպին յայտնում է, որ Ռուսաստանը պէտք է վերափոխւի սահմանադրական պետութեան և որ անհրաժեշտ է իշխանութեան ու անհատների իրաւունքները մշակել և սահմանափակել։ Աւելացնում է նաև, որ պէտք է վերացնել հին և նոր օրէնքների հակասութիւնը՝ անհատների և կառավարական պաշտօնեաների ընդհարման առաջն առնելու համար։ Թւելով այն բոլոր օրէնքները, որոնք իրենց կարեւորութեան պատճառով յայտարարուած էին տակաւին Գումայի հաւաքումից առաջ և որոնք այժմ յանձնում են նրա խորհրդակցութեան կառավարութեան յայտարարութիւնը ասում է, որ անհրաժեշտ է նոր հողային օրէնքներ ստեղծել՝ դարմանելու համար ազգի մեծամասնութեան ցաւերը։ Կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առել—Ստոլոպինի ճառի համաձայն—գիւղացիների վիճակը ամրելու, նաև իրականացնելու այն վերանորոգութիւնները, որոնք խոստացուած են 1905 թ. հոկտեմբեր 30-ի կայսերական մանիֆեստով—այսինքն խղճի ազատութիւն, անձի անձնական իրաւութիւն, կրօնական համբերողամտութիւն։

Ուղղափառ եկեղեցին, որ Ռուսաստանի ոյժն ու փառքն է կազմում՝ մասնաւոր կերպով պիտի հովանաւորի, առանց սակայն միև բեկեղեցիների իրաւունքները ոտնահարելու։ Մինիստրական յայտարարութիւնը խոստանում է նաև ուրիշ բարիքներ, զէմստվօրական, վարչական և տնտեսական վերանորոգութիւններ։ Քրէական և քաղաքացիական օրէնսգրքի մէջ ևս կարեւոր սրբազրութիւններ են մտնում. գիւղացիական և բանւորական ապահովութիւններ ևս խոստացուած են։ Եւ խոստումների այս երկար շարքը վերջանում է հետեւեալ չարագուշակ բառերով. «Եթէ մենք կամենում ենք մեր զինւորական ոյժը և մեր հայրենիքի պատիւը պահպանել և չը կորցնել մեր տեղը մեծ պետութիւնների շարքում, չը պէտք է վախենանք մեծ ծախսերից, որ հարկադրում է մեզ Ռուսաստանի մեծ անցեալը... Իւ երբ սօցիալ-դէմօկրատ պատգամաւորներից մինը ուժգին խօսքերով քննադատում է կառավարութեան գործերը, «Սահմանադրական» Ռուսաստանի առաջին մինիստրը փոխանակ պատասխանելու՝ հնարաւոր է համարում հետեւեալ պրօվօկատորական նախագատութիւնը արտասանել.

«Մինիստրների նստարանը մեղադրեալի նստարան է, այլ իշխանութեան...»

Տխուր ընդհարումի հոտ է բուրում այս յանդուգն ու անիմաստ խօսքերից...

Ա Մ Ս Ա Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

Ամսոյ 17-ին, երեկոյեան, Ժընեվի հայ ուսանողութիւնն ու գաղութը, Hôtel de l'Ourst-ի մէջ, մի համեստ

համախմբումով յիշատակեցին Քրիստափոր Մեքայէլեանի և Էդւարդի մահան երկրորդ տարեկիցը։

Տեղի ունեցան մի քանի ճառախօսութիւններ, որոնք դրւատեցին նրանց կեանքն ու գործունէութիւնը յեղափոխական ասպարիզում։

Պետական Գումայի համար ընտրուած հայ պատգամաւորների թիւը Անդրկովկասից հինգ է։ Գրանցից երեքը՝ Ստեփան Տեր-Աւետիքեան Գանձակից, Յովհաննէս Սաղաթէլեան ու Սիրական Տիգրանեան Երևանից՝ Գաշակցականներ են։ Չորրորդը՝ Արշակ Զոհրաբեան Թիֆլիսից՝ Սօցիալ-Դէմօկրատ է, իսկ հինգերորդը՝ Աթաբէգեան Ղարսից՝ Կաթէտ։

Հին-Նախիջևանից գրում են մեզ. «Հայ-թրքական ընդհարումների վախը, որքան էլ լաւատես լինենք, այնուամենայնիւ կայ։ Գրա համար էլ տեղական կօմիտէն բացի միւլիցիա կազմակերպելուց, կարևոր զգաց նաև թուօրցիկ խմբեր պատրաստել»։

Ամսիս 15-ին, ուրբաթ, Տրպիզոնում մի սպայ սպանել է տեղի զինւորական հրամանատարին, իր ամուսկանները կանոնաւոր չը ստանալու վրէժից դրդւած։

Մարտի 18-ին, Պարիզում վախճանեց, Մարսէլէն Բերթըլը, յայտնի գիտնականն ու մեծ մարդասէրը որ, իր հայրենիքին և ընդհանուր մարդկութեանը ցոյց տաւ խոշոր ծառայութիւնների հետ միասին, հայկական դատի ամենաՉեբմ բարեկամներից մէկն էր Եւրոպայում։ Նա չէ բաւակալանացել արտայայտել իր զգացումները միայն խօսքով. անհրաժեշտ դէպքերում նա այդ արել է և գործով։ Վերջին տարիներս Եւրոպայի գանապան, քաղաքներում կայացած հրատարակչական նա ունեցել է Չեբմ մասնակցութիւն բողոք — միտիւզների նա ունեցել է Չեբմ մասնակցութիւն իր արտայայտած համակրութիւններով դէպի տառապող իր ժողովուրդը և իր նշաւակումներով դէպի թիւրք բռնապետութեան ոճիրները։

Նոյն մարդասիրական ոգով տողորած՝ նա էր, որ մեկ ու կէս տարի առաջ իր շուրջը հաւաքած Պարիզի յայտնի հայասէրներին՝ մի խնդրագիր կազմեց և ստորագրել տալով Եւրոպայի քաղաքական գործիչներին, գիտնականներին ու մարդասէրներին, ուղղեց Միացեալ-Նահանգների նախագահ Ռոզվելտին, հայկական դատը, իբրև միջազգային մի դատ, Լահէի կօմիտէնում դնելու անհրաժեշտութիւնը շեշտելով։ Բերթըլի մահամբ հայկական դատը կորցնում է իր զօրեղ պաշտպաններից մէկը Եւրոպայում։
 «Գրոշակի» խմբագրութիւնը այդ կորուստի հանդէպ պարտք համարեց հետեւեալ հեռագրով արտայայտել իր ցաւը հանդուցեալի ընտանիքին։
 Հայ Յեղ. Դաշակցութիւնը իր խորիմ վիշտում է արտայայտում պարոմ Մարսէլէմ Բերթըլի, մեծ զիտմակամի և մեծ մարդասէրի ծամր կորուստի առթիւ։

«Գրոշակի» խմբագրութիւնը, հիմնելով իր ստացած տեղեկութիւնների վրայ, հարկ համարեց մարտի 25-ին ընդարձակ հեռագիրներով ներկայացնել Տաճկահայաստանի կրտսէքական գրութիւնը Քրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարներին և նոյն երկիրների գլխաւոր թերթերին։ Հեռագիրներում շեշտուած են հայկական լուր թերթերին, Հեռագիրներում շեշտուած են հայկական և իտալական վերջերս տեղի ունեցած բռնութիւններից, առևանգումներից, կրօնափոխութիւններից և գաղթերից փաստերը։

Պօլսից, մարտ 23-ին, հեռագրում են «Temps»-ին հետեւեալը.

Ներդրումից եկած վերջին լուրերը ասում են թէ վախճան յայտնեց ժողովրդին, որ սուլթանը սերել է նրանց երկու տարւայ հարկերը և աւելացրեց, որ ժողովուրդը է պատասխան այդ վեհանախ գործի պէտք է վերջին տարւայ հարկ

